พระราชหัตถเลขา

ในพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

รวมครั้งที่ ๓

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ

ทรงพิมพ์ขึ้นเมื่อ ปีจอ พ.ศ. ๒๔๖๕

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

กรมศิลปากร
๒๕ ก.ค. ๒๕๓๒

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ
2347 - 2411

หอสมุดแห่งชาติ
4 พ.ย. 2532
กรมศิลปากร

พระราชหัตถเลขา
ในพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

รวมครั้งที่ ๓

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ
โปรดให้พิมพ์เมื่อ ปีจอ พ.ศ. ๒๔๖๕

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

เลขห้อง หนังสือหายาก

เลขหมู่ 895.916
ก 169 ผ

เลขทะเบียน 16.32 ว. 13025.

กรมศิลปากร
๑ ก.ย. ๒๕๑๑

พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหามกุฎ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
พระราชสมภพวันที่ ๑๘ ตุลาคม พ,ศ,๒๓๔๗ สวรรคต วันที่ ๑ ตุลาคม พ,ศ,๒๔๑๑

คำนำ

พระราชหัดถเลขาในรัชกาลท ๔ รวม ๘ ฉบับเหล่านี้ ได้คัด
สำเนาต่อมาจากสมุดของสมเดจพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าพ้ากรมขุนศรี
ธรรมราชธำรงฤทธิ์ ซึ่งทรงเขียนไว้ด้วยลายพระหัดถ์ และทรงเซ็น
พระนามไว้เบื้องต้นว่า สมมติวงษ์ ได้ทรงเริ่มคัดตั้งแต่วันที่ ๒๑ ตุลาคม
ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๙) จนจบทั้ง ๘ ฉบับเมื่อวันที่ ๑๙ มีนาคมศกนั้น
แล้ว ทรงจ่าน่าสมุดที่ทรงคัดไว้ ว่าเขียนพระราชหัดถเลขาในรัชกาล
ที่ ๔ เล่ม ๑

แต่ก่อนนี้ได้เคยเหนพระราชหัดถเลขาเหล่านี้ในสมุดดำถือเผ่าที่
ห้องอาลักษณ แต่ติดการว่นอย่เสีย ก็หาได้มีเวลาคัดมาไม่ คิดเหน
ว่าจะเปนกรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงนำมาให้ทรงหัดคัดเขียนหนังสือ
ซึ่งควรรู้ควรจำไว้ จึงได้ทรงคัดขึ้นสมุดกระดายด้วยหมึก จากสำเนา
ฤาร่างเดิมในสมุดถือเผ่าที่ได้เหนมาแต่ก่อนนั้นเอง

พระราชหัดถเลขาเหล่านี้ มีเรื่องสำคัญ ๆ หลายเรื่องที่เปน
ประโยชน์ในพงศาวดารมาก เพราะมีข้อความพิศดารซึ่งยังไม่เคย
ได้เหนจากที่อื่น ๆ ดังพระอาการประชวรในสมเดจพระเทพสิรินธราบรม
ราชินีนารถนั้นเปนต้น มีเรื่องต่าง ๆ ที่น่าอ่านน่าฟังเปนอย่างยิ่ง มีข้อ
ความที่ควรรู้ควรจำเปนอันมาก จะหาจากที่แห่งอื่น ๆ ไม่ได้ดีเหมือน
ในพระราชหัดถเลขาเหล่านี้

ได้ ให้ลูกหญิงวงศ์ทิพย์สุดาคัดขึ้นด้วยพิมพ์ดีดอีกฉบับ ๑ ได้ช่วย
สอบทานกันสำเรจแล้ว เมื่อวันที่ ๒๙ มิถุนายน ๒๔๖๓

ครั้นในศก ๒๔๖๕ นี้ เหนว่าในเดือนพฤศจิกายนจนมกราคม ข้างน่านี้ ข้าพเจ้าจะมีอายุเท่ากับพระชนมายุของทูลหม่อม กับเท่าอายุของแม่ คือ ๖๔ ปีกับเดือนเศษ ซึ่งคิดไว้ว่า ถ้ายังไม่สิ้นชีวิตร ก็จะบำเพ็ญกุศลอุทิศถวายฉลองพระเดชพระคุณทูลหม่อม กับฉลองคุณของแม่ด้วย จึงนึกถึงพระราชหัตถเลขาเรื่องนี้ ว่ายังไม่ได้พิมพ์ขึ้นไว้ จะสาบสูญไปได้ง่าย และทราบน้ำพระหฤทัยเจ้านายว่า โปรดหนังสืออย่างนี้ยิ่งนัก ถ้าได้ทรงคงจะมีพระหฤทัยชื่นชมยินดีด้วยเปนแน่ เพราะเชื่อว่าน้ำพระหฤทัยนั้น จะไม่ผิดจากใจข้าพเจ้าเอง คือถ้าได้พบเหนพระราชนิพนธ์ฤๅพระราชหัตถเลขาของทูลหม่อมเมื่อใดแล้ว ก็เกิดความโสมนัสชื่นใจขึ้นอย่างยิ่งเมื่อนั้น เพราะเหตุฉนี้จึงได้คิดพิมพ์พระราชหัตถเลขานี้ สำหรับถวายเจ้านายและแจกแก่ลูกหลานทั้งมิตรสหายที่ได้อนุโมทนาในการบำเพ็ญกุศลครั้งนี้ เพื่อเปนประโยชน์และความสุขทั่วกัน

อนึ่งขอขอบพระไทยในกรมพระดำรงราชานุภาพ ที่ได้ทรงพระเมตตาช่วยแก้การพิมพ์หนังสือนี้ และที่ได้ทรงเติมคำอธิบายนามต่าง ๆ ในครั้งนั้นให้ทราบ ว่าในบัจจุบันนี้ ทราบกันว่าคือใคร ๆ ให้เข้าใจแจ่มแจ้งยิ่งขึ้น

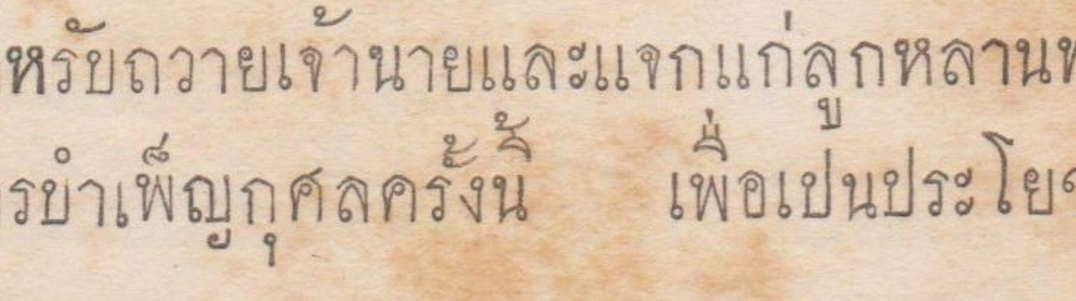

กรุงเทพ ฯ
๑๘ ตุลาคม ๒๔๖๕

สมเด็จพระบิยมาวดี ศรีพัชรินทรมาตา

ประสูตรวันที่ ๕ มีนาคม ๒๓๘๒

สิ้นพระชนม์วันที่ ๑๓ เมษายน ๒๔๔๗

สารบาญเรื่อง

ในพระราชหัดถเลขา

ฉบับที่ ๑ ถึงพระองค์เจ้าบัทมราช ลงวันจันทรเดือนเจดแรมค่ำหนึ่ง ปีวอกโทศก จุลศักราช ๑๒๒๒ (วันที่ ๔ มิถนายน ๒๔๐๓) ว่าด้วย – ท่านทรัพย์ภรรยาพระยาวิชิตสรไกรเชิญพระราชหัดถฉบับก่อนนั้นออกไป – กรุงเทพกับหัวเมืองที่ใกล้มีความไข้ป่วงใหญ่ – พระองค์เจ้าวาณิรัตนกัญญาก็ประชวรไม่เปนอันตราย – ในพระราชวังบวรป่วยตายกันหลายคน – การเมรุพระศพกรมสมเดจพระเดชาดิศร – การศพเจ้าพระยามหาศิริธรรมพระราชทานเงินแจกแก่ญาติให้ทำบุญ – การศพหม่อมเจ้าพ่วม – ได้ช้างเผือกโทจะขึ้นรวางเปนพระเสวตรวิมลวรรณ – วังน่าเสดจสิทาพยความไข้คนตามเสดจตายเสดจกลับว่าจะเสดจทเลตวันตก – พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ (สมเดจพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณ) ประสูติ – สมเดจพระเทพสิรินธรา ตั้งแต่ประสูติสมเดจเจ้าฟ้าภาณุรังษีกรมพระยาภาณุพันธุวงศ์แล้ว ทรงซูบผอมมากไป – พระองค์เจ้าศริสิทธิองไชย (กรมขุนศิริธัชสังกาศ) กับพระองค์เจ้าอรไทยเทพกัญญาอยู่ดีอยู่ – ห่น เมฆขลา (เจ้าจอมมารดาเพง) ได้รับประทานของฝากแล้วดีใจมาก – รับสั่งชวนให้นายม่วง พระอุไทยนอกราชการบวช – พระราชทานของฝากออกไป – ทรงพระวิตกด้วยอาการป่วยของเจ้าพระยานคร –

โปรดเกล้า ฯ ให้พระเสนหามนตรีริบออกไป – ให้คิดทำนาเกลือและทำโรงหีบด้วย – และโปรดเกล้า ฯ ให้ลครชาตรีคืนออกไป – การศพพระยาบริรักษ์ภูธร – ตั้งพระยาเสนานุชิตเปนผู้สำเรจราชการเมืองพังงา – พระภักดีนุชิต ขำ เปนพระยาตกั่วป่า – นายสิงห์เปนพระภักดีนุชิต – จะโปรดตั้งพระเสนหามนตรีเปนพระยาผู้ช่วย แต่ทำการยังค้างอยู่จึงรอไว้ – น่า ๑

ฉบับที่ ๒ ถึงพระองค์เจ้าบวรราช ลงวันอาทิตย์เดือนเก้าแรมสามค่ำปีวอกโทศก จุลศักราช ๑๒๒๒ (วันที่ ๕ สิงหาคม ๒๔๐๓) ว่าด้วย – รูปพระนารายน์และพระพุทธสิหิงค์ของพระครูเทพย์มุนี – ให้หลวงเทพย์เสนิกับช่างออกไปกดพิมพ์ถ่ายรูปพระพุทธสิหิงค์ – วังน่าเสดจเมืองนครครั้งนี้มีการอย่างไรบ้างให้จดหมายถวาย – กองสักเลขออกมากับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (สมเดจเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์) ที่กาญจนดิฐ – พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม) เปนแม่กองใหญ่ (เจ้าคุณหญิง) เข้าออกไปด้วย – เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ จะอยู่ที่กาญจนดิฐเดือนหนึ่ง ไม่ไปนครศรีธรรมราช – น่า ๑๖

ฉบับที่ ๓ ถึงพระองค์เจ้าบวรราช ลงวันพุธเดือนเจดแรมสิบสองค่ำปีระกาตรีศก จุลศักราช ๑๒๒๓ (วันที่ ๕ มิถุนายน ๒๔๐๔) ว่าด้วย – ทรงรับของฝากหลายครั้งและฝากถวายสมเดจพระเทพสิรินธรา พระองค์เจ้าศรีสิทธิชัยไชย กับ พระองค์เจ้า

อรไทยเทพกัญญา เจ้าจอมมารดาบัว และหุ่นฤาเพง – เจ้านายในวังน่าพระบวรวงศเธอชั้น ๑ เคยตามเสด็จพระราชดำเนินไปเพ็ชร์บุรี พากันย่นถึงครั้งวังน่าเสดจไปเมืองนครก็ได้รับของฝากมาแจก – เจ้าจอมมารดานุ้ย ออกไปอยู่นครศรีธรรมราช ๔๒ ปี ไม่ควรพลัดพรากกันนานจึงได้ทรงพาเสดจออกไปอยู่ด้วยกัน เพราะทรงพระราชดำริห์เหนเหตุ ๖ อย่าง คือ – ๑ มารดาย่อมจะยินดีแต่แก่บุตร์ยิ่งกว่าคนอื่น ๆ – ๒ ธรรมดาชนในโลก เจ้าบุญนายคุณจะยิ่งกว่ามารดาไม่มีเลย – ๓ เจ้าจอมมารดานุ้ยแก่อายุ ๘๐ เศษแล้ว เก็บรวบรวมของพระราชทานไว้ไม่ควรได้แก่ผู้อื่น – ๔ เลขสมที่สักไว้เมืองนคร ในพระองค์ก็มีอยู่มากยังไม่ได้ทรงใช้สอย – ๕ ทรัพย์สิ่งของเจ้าจอมมารดานุ้ยก็มาก ควรจะได้แต่แก่บุตร์ – ๖ เจ้านายพี่น้อง กับคนคุ้นเคย จะทรงรางวัลแต่เมื่ออยู่ในกรุงก็ไม่ถนัดเหมือนเสดจไปอยู่นครศรีธรรมราช – เพราะเหตุ ๖ อย่างนี้ จึงได้ทรงพาเสดจออกไป และบัดนี้จะทรงอนุเคราะห์ใครๆ บ้างขอให้ว่าไปให้ชัดเจน – พระราชทานเบี้ยหวัดเงินเดือนจำนวนบ่าวออกโทศก กับประกาตริศกล่วงน่าไปด้วย – น่า ๑๙

ฉบับที่ ๔ ถึงพระองค์เจ้าบวรราช ลงวันพุธเดือนสิบสองแรมสามค่ำ ประกาตริศก จุลศักราช ๑๒๒๓ (วันที่ ๒๐ พฤศจิกายน ๒๔๐๔)

ว่าด้วย – กรมหมื่นวิศณุนารถ พระองค์เจ้าคัคณางค์ยุคล

(กรมหลวงพิชิตปริชากร) กับสมเดจเจ้าพระยาบรมมหาศริ
สุริยวงศ์กลับมาถึงกรุงเทพ ฯ จากสิงคโปร์ – พระยามนตริ
สุริยวงศ์ เจ้าคุณหญิงเข้า พระยาฤทธิไกรเกริยงหาญ ก็
กลับจากสักเลขด้วย – สมเดจเจ้าพระยา ฯ กราบทูลว่าได้
แจะขึ้นไปเมืองนครศริธรรมราช เยี่ยมเจ้าจอมมารดานุ้ย
เจ้าพระยานคร เยี่ยมศพท่านผู้หญิงอิน และส่งเจ้าจอมมารดา
น้อยใหญ่ กับน้อยเล็ก แล้วกลับ – แต่กรมหมื่นวิศณุนารถ
กับกรมหลวงพิชิต ไม่ได้เสดจขึ้นเมืองนคร เพราะก่อนจะ
ลงไปกลันตัน – พระยาเสนานุชิต พระภักดินุชิต กับบุตร์
หลาน พระยาบรรกษภูธร มาถึงกรุงเทพ ฯ เดนยกมาลง
เรือที่ท่าทอง – โปรดเกล้า ฯ ให้ยกเมืองตกั่วป่าเปนเมืองโท
เติมสร้อยชื่อพระยาเสนานุชิต ให้ ถือศักดินาหมื่น ๑ – ให้นาย
เอี่ยม บุตร์พระยาเสนานุชิตเปนพระวิชิตภักดิ ปลัดเมือง
ตกั่วป่า – ให้นายสิงห์บุตร์พระยาเสนานุชิต เปนพระเรืองฤทธิ
รักษาราษฎร์ ผู้ช่วย – ให้นายสงวนเปนพระสุนทรภักดิผู้ช่
ช่วย – ตั้งให้ พระภักดินุชิต เปนพระยาบริรักษ์ภูธร ผู้สำเรจ
ราชการเมืองพังงา – ให้นายจัน บตร์เจ้าพระยานครศริธรรม
ราช ที่ถึงแก่กรรม เปนพระนิกรบริบาล ผู้ช่วยเมืองพังงา – ให้
นายอ่อนบุตร์พระยาบริสุทธิโลหภูมินทราธิบดิ เปนพระบริสุทธิ
โลหภูมินทร์ ผู้สำเรจราชการเมืองตกั่วทุ่ง ให้นายทองน้อง

นายอ่อนเปนหลวงพิทักษ์ทวีปภูเก็ต ผู้ช่วยเมืองภูเก็ต — ให้ยกเมืองภูเก็ตมาขึ้นกรุง — เมืองเขมรเกิดรบพุ่งยุ่งยิ่งกัน ในระหว่างบตร์องค์พระหริรักษ์ ที่ถึงแก่พิราลัย— โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยามุขมนตรี พระยาสีหราชฤทธิไกร ยกไปทางบก พระยาฤทธิไกรเกรียงหาญ กับพระเสนา ยกไปทางเรือ — กรมหลวงมหิศวรินทร สิ้นพระชนม์ — เจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ (เสือ) ถึงอนิจกรรม — พระองค์เจ้ามณฑาสิ้นพระชนม์ — พระยามหาอำมาตย์ (บุญศรี) เปนเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ — พระยาปราจิณ เปนพระยามหาอำมาตย์ — พระองค์เจ้ามงคลเลิศสิ้นพระชนม์ — พระอาการสมเดจพระเทพสิรินธราประชวรจวนสวรรคต — เจ้านายข้าราชการในกรุงแลหัวเมืองบำเพญกุศล และถวายผ้ากับสิ่งของเงินปลีกทั้งที่ในหลวงและที่สมเดจพระเจ้าลูกเธอ — จำนวนวันพระชนมายุในสมเดจพระราชมาตามหัยกา, ในพระองค์เจ้ามงคล กับในสมเดจพระเทพสิรินธรา — เจ้าฟ้าอิศราพงศ์ ประชวรสิ้นพระชนม — พระองค์เจ้านิลวัถาสิ้นพระชนม์ — เจ้าจอมมารดาแพ ถึงอสัญญกรรม — พระอาการประชวรของพระบาทสมเดจพระปิ่นเกล้า— กรมหลวงวงศาธิราชสนิธประชวรพระโรคคล้ายกับเจ้าพระยานครศรีธรรมราช — พระองค์เจ้าดวงจันทร์ประชวรหายแล้ว — พระองค์เจ้าดาราทรงโศกเศร้าถึงเจ้าฟ้าอิศราพงศ์มาก — พระ

องค์เจ้าศิริสิทธิธิงไชย กับพระองค์เจ้าอรไทยเทพกัญญาเปน
สุขอยู่ แต่เจ้าจอมมารดาบัว เปนผีน้ำเหลืองเสีย—หนูบุตร์เจ้า
พระยามหาศิริธรรมสมคบกับหม่อมเจ้าบรรจง เปนณี่สิน
มาก — ตั้งแต่ประสูติพระนางเจ้า ฯ พระราชเทวีแล้ว มี
พระองค์เจ้านาริรัตนาพระองค์เจ้าไชยานุชิต (กรมหมื่น
พงศาดิศวรมหิป) กับพระองค์เจ้าบรรจบเยญจมา ประสูติ
อีกสามพระองค์ — มีพระราชโอรส ๒๔ พระราชธิดา ๒๑
รวม ๔๕ ดีอยู่หมดไม่ประชวร — การศพท่านผู้หญิงอิน พระ
ราชทานโกษฐ์กับเงินและสังเคต ๗ สำรับ — น่า ๒๖

ฉบับที่ ๕ ถึงเจ้าจอมมารดานุ้ยเล็ก ลงวันศุกร์เดือนหกขึ้นสี่ค่ำ ปีจอ
จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๒๔ (วันที่ ๓ พฤษภาคม ๒๔๐๕)
ว่าด้วย—ได้ทรงรับหนังสือบอกพระอาการพระองค์เจ้าปทมราช
พระชนม์ ๗๕ ปี ประชวรพระโรคลมอำมพาต — คล้ายเจ้า
จอมมารดานุ้ยใหญ่อายุ ๔๗ ปี — คล้ายพระองค์เจ้าสว่างพระ
ชนม์ ๔๖ ปี—คล้ายอาการเจ้าพระยานคร—กรมพระพิพิธโภค
ภูเบนทร์ก็ประชวรเหมือนกัน — กรมหลวงวงศาธิราชสนิทเปน
หมออย่างเอกในกรุงเทพ ฯ ก็ประชวรเหมือนกัน — จะให้
ไปรับพระองค์เจ้าปทมราชเสดจกลับ ก็ทรงพระวิตกด้วย
ทางไกล และไม่มีหมอดีกว่าที่มีอยู่แล้ว — ให้ปฤกษากันกับ
เจ้าจอมมารดาน้อยใหญ่ และน้อยเล็ก พระยาเทพอรชุน

พระเสนหามนตรี พระยกระบัตร กับกรมการ คิดอ่านดู
ว่าจะควรเชิญเสดจกลับฤาไม่ ได้ โปรดให้เรือไปรับไม่ขัด
รับสั่งแล้ว — น่า ๔๐

ฉบับที่ ๖ ถึงพระองค์เจ้าบทมราช ลงวัน เดือนแปด ปีกุนเบญจศก
จุลศักราช ๑๒๒๕ (สิงหาคม ๒๔๐๖) ว่าด้วย—ทรงพระราชวิตก
ถึงพระอาการที่พระองค์เจ้าบทมราชประชวร — เจ้าจอมมารดา
น้อยออกไปอยู่นคร ๔๕ ปี อายุ ๙๘ แล้ว — จะเสดจพระราช
ดำเนินไปแวะปากน้ำเมืองนครศรีธรรมราช — จะโปรดเกล้า ฯ
ให้กรมขุนศิริธัชสังกาศพระองค์เจ้าอรไทยเทพกัญญา กับเจ้า
จอมมารดาบัว ขึ้นไปเผา — ถ้าจะเสดจกลับก็จะรับกลับ
มา — พระองค์เจ้าดุษดีสิ้นพระชนม์ — กรมหมื่นเทวานุรักษ์สิ้น
พระชนม์ — น่า ๔๕

ฉบับที่ ๗ ถึงพระยาวิชิตสรไกร พระเสนหามนตรี (ไม่ได้ลงวัน แต่
เหนจะเปนวันเดียวกันกับฉบับที่ ๖ ซึ่งคงอยู่ในระหว่างวันพุธ
เดือนแปดอุตราสาธ แรมหกค่ำ กับวันศุกร์เดือนเดียวกัน
แรม ๑๕ ค่ำ เปนวันที่ ๕ กับ ๑๔ สิงหาคม ๒๔๐๖) ว่าด้วย—
เรื่อบรมราชวรฤทธิ์ คือภายหลังเปลี่ยนเรียกว่าอรรคราช
วรเดช จะเสดจไปปากน้ำเมืองนครศรีธรรมราช — แต่จะไม่
เสดจขึ้นเมือง — จะโปรดให้พระเจ้าลูกเธอ ๒ พระองค์กับเจ้า
จอมมารดาขึ้นไปเผา พระองค์เจ้าบทมราช — ให้จัดพาหนะ

มารับส่ง — และให้คอยประคับประคองรับเสด็จพระองค์เจ้าบ๋ทมราชด้วย — น่า ๔๗

ฉบับที่ ๗ ถึงเจ้าจอมมารดาน้อยใหญ่ และเจ้าจอมมารดาน้อยเล็ก ลงวันพฤหัศบดี เดือนสิบ ขึ้นห้าค่ำ ปีกุนเบญจศก จุลศักราช ๑๒๒๕ (วันที่ ๑๗ กันยายน ๒๔๐๖) ว่าด้วย — เสด็จพระราชดำเนินกลับจากหน้าเมืองนครศรีธรรมราช วันอาทิตย์เดือนเก้าแรมแปดค่ำ — ถึงกรุงเทพ ฯ วันพฤหัศเดือนเก้าแรมสิบสองค่ำ เชิญเสด็จพระองค์เจ้าบ๋ทมราชขึ้นอยู่ในพระบรมมหาราชวัง อธิบายพระราชประสงค์ในเรื่องเสด็จไปและกลับนี้ ให้ชี้แจงแก่เจ้าจอมมารดาน้ย — น่า ๕๑

ฉบับที่ ๑

จดหมายถวายมายังพระองค์เจ้าบัทมราช เจ้าอาวาสเจ้าน้าของ

กระหม่อมฉัน (๑) ให้ทราบพระหฤทัยว่า ท่านทรัพย์ภรรยาพระยาวิชิตสรไกร (๒) ได้รับหนังสือแลสิ่งของไปจากหม่อมฉันแล้ว ได้ออกเรือแล่นไปแต่ณวันจันทร์เดือนสี่แรมสิบสามค่ำ กระหม่อมฉันไว้ใจว่าถ้าลมคล่องต้องทางไป ก็เห็นจะถึงเมืองนครศรีธรรมราชก่อนวันสงกรานต์ สิ่งของกับหนังสือที่ฝากถวายไปนั้น เห็นบัดนี้ก็จะถึงแล้ว

ในเดือนห้าข้างขึ้นที่ในกรุงเทพ ฯ แขวงกรุงเทพ ฯ แลหัวเมืองใกล้เคียงมีความไข้ป่วงใหญ่ลงรากเกิดขึ้น คนตายตั้งแต่ขึ้นค่ำหนึ่งสองค่ำ วันละสามสี่ห้าคนขึ้นไปทุกวัน เปนความไข้อย่สิบห้าสิบหกวันจึงค่อยสงบลง ในความไข้ครั้งนี้คนตายแต่ไพร่มาก เมื่อเปรียบกับความไข้ครั้งก่อน ๆ ก็เห็นว่าคนตายไม่มากนัก คิดนับคนในกำแพงกรุงเทพ ฯ ภายในวันกำลังความไข้ชุกนั้น วันละ ๓๔, ๓๕ คน เพียงนั้นแล้วก็ค่อยลดน้อยลงมา ในความไข้ครั้งนี้ พระราชวงศานุวงศ์ แลข้าราชการฝ่ายน่าฝ่ายในที่มีตำแหน่งเฝ้าในพระบรมมหาราชวังนี้ จนพระราชาคณะ ถานานุกรมบาเรียน ไม่มีใครเปนอันตรายจนคนหนึ่งขึ้นไป

วาณิรัตนกัญญา บุตร์หญิงของหม่อมฉันคนหนึ่ง ซึ่งเปนบุตร์มารดาชื่อแก้วนั้น ป่วยลงคนหนึ่ง อาการมากหมอไม่รับ แต่รักษา

คำที่หมายเลขในวงไว้นั้น มีอธิบายอยู่ต่อท้ายพระราชหัตถเลขาทุกฉบับ

อยู่หลายวันก็หาย หาตายไม่ เขียนบุตรพระยาเสนานุชิต (๓) ป่วยลง คน ๑ ก็รักษาหาย ความไข้ครั้งนี้ในวังนี้ใครเปนลงเขาก็รับไปเสียนอกวัง เพราะเปนไพร่ ตั้งแต่เกิดความไข้มาจนสงบ นับคนที่ป่วยมากต้องเอาไปนอกวัง วันละคนหนึ่งสองคนขึ้นไป จนเมื่อกำลังชุกวันละ ๑๖, ๑๗ คนนั้น นับได้ ๗๓ คน สิ้นได้ว่าไปตายเสีย ๔๓ คน หาย ๓๐ คน มิคนที่ตายในวังนี้คนหนึ่งแต่หม่อมเจ้าปลาตะเพียร บุตร์พระองค์เจ้าสุด (๔) บุตร์มิบุษยานั้นคนเดียว ก็เปนคนไม่ได้อยู่ในตำแหน่งเฝ้า เปนแต่คนเข้ามาอยู่กับพี่น้องในวัง

ในพระบวรราชวังนั้น ไพร่ ๆ ก็ตายมากเหมือนกัน ผู้เจ้าบุ่หอบุ่โรงฤๅหมอเวทมนต์ก็ห้ามไม่อยู่ดอก ได้ยินว่าผู้ดีที่เปนเจ้าจอมลาวเจ้าจอมญวนตายหลายคน แต่ไม่ทราบว่าใครบ้าง ทราบว่าพระองค์เจ้าชายอายุสี่ขวบ ซึ่งเกิดกับอิเขียว เปนทาสของนาคงานใช้แลอิ่มห้องเครื่องแต่ก่อนแล้ว ตามคงโชลนมารดาหนีนายเงินขึ้นไปอยู่ในพระบวรราชวัง จึงมีเจ้านั้น เสด็จก็ทราบพระหฤทัยแล้ว แต่ได้ยินว่าไม่ได้ตายด้วยลงราก ว่าเปนตาลโจรดอก แต่เจ้านายแลพวกชาวนครศรีธรรมราชที่เปนพี่น้องของเสดจ แลเจ้านายอื่น ๆ ที่อยู่ในพระราชวังบวรก็ดีอยู่หมด ตั้งแต่เดือนห้าข้างแรมแก่ ๆ มาจนบัดนี้ ความไข้สงบดีแล้ว

แลการพระเมรุพระศพกรมสมเดจพระเดชาดิศร (๕) นั้น กระหม่อมฉันก็ได้ให้ทำมาแต่เดือนยี่เดือนสามเดือนสี่รีบเร่งทำให้ทันแล้ง

กลัวจะขวนฤดูฝน ครั้นณเดือนห้ากลางเดือน ความไข้ก็สงบลงบ้างแล้ว จึ่งได้กำหนดสั่งการ ครั้นณวันศุกร์แรมค่ำหนึ่งเดือนห้าบวกยังเปนเอกศก จึ่งได้ให้เชิญพระโกษฐ์พระศพกรมสมเดจพระเดชาดิศร มาขึ้นมหาพิไชยราชรถ ตั้งกระบวนแห่เข้าพระเมรุท้องสนามหลวง มีการมหรศพต่าง ๆ สี่วันสี่คืน ตามอย่างการพระศพกรมสมเดจพระปรมานุชิต (๖) ครั้งก่อน

แลลครชาตรีของเสดจนั้น กระหม่อมฉันได้สั่งให้ตั้งโรงให้เล่นในการพระศพนั้นด้วย มีคนมาดูมาก เพราะเปนของนอกแปลกเข้ามา กระหม่อมฉันได้ให้เงินโรงวันละสามตำลึงทั้งสี่วัน

ณวันจันทร์แรมสี่ค่ำเดือนห้า ได้พร้อมกันถวายพระเพลิง ร่งขึ้นณวันอังคารแรมห้าค่ำเดือนห้าได้เชิญพระอัฐิแห่กลับไปวังของท่าน แลในการพระศพนั้น กระหม่อมฉันได้ทำบุญให้ทานเปนอันมาก ได้มีพระธรรมเทศนาแลถวายไตรสังเคต ไตรจีวรผ้าขาวพับแลสิ่งของบางสิ่งแก่พระราชาคณะถานานุกรมเปรียญ แลพระสงฆ์อันดับที่มาสดับปกรณ์การเปนเสร็จแล้ว

อนึ่งในการศพเจ้าพระยามหาศิริธรรม (๗) นั้น กระหม่อมฉันได้ให้เงินสำหรับโรงครัวไปแก่หม่อมน้อยใหญ่ (๘) หม่อมน้อยเล็ก (๙) สามชั่งแล้ว แลได้แจกเงินเพื่องเงินสลึงเปนอันมาก แก่พระเสนหามนตรี (๑๐) นายสนิท (๑๑) นายพิจิตรสรรพการ (๑๒) นายทรงใจรักษ์ (๑๓) นายม่วงพระอุทัยนอกราชการ (๑๔) แลญาติพี่น้องที่อยู่ในพระราชวัง คือชายศรีสุทธิยงไชย (๑๕) หญิงอรไทยเทพ

กัญญา (๑๖) แล บัว (๑๗) หนู (๑๘) จับ (๑๙) กลิ่น (๒๐) เอี่ยม (๒๑) เป้า (๒๒) เขียน (๒๓) ทับทิม (๒๔) กหลาบ (๒๕) อำพัน (๒๖) แลพุ่ม (๒๗) พนักงาน แลนิ่ (๒๘) เผ้าหอพระทุกคนๆละร้อยเพื่องบ้าง สองร้อยเพื่องบ้าง ที่เปนบุตร์แลหลานสนิธก์ให้เงินสลึงคนละร้อย เงินเพื่องด้วยร้อย กับไตรคนละไตรบ้างสองไตรบ้าง ทั้งหม่อมน้อยใหญ่ หม่อมน้อยเล็กด้วยกันทุกคน รวมเปนเงินสิบชั่งเศษ ให้คิดอ่านการพร้อมกันแล้ว ครั้นณวันอังคารขึ้นห้าค่ำเดือนหกปีวอกโทศก ได้ให้ชักศพเจ้าพระยามหาศิริธรรม ไปเข้าเมรุวัดสุวรรณาราม มีการเล่นต่าง ๆ สมควรดังยศเสนาบดี ครั้นณวันพฤหัศบดีขึ้นเจ็ดค่ำเดือนหก กระหม่อมฉันได้ไปจดเพลิง ชายศรีสิทธิธงไชย ก็ได้นั่งขาวไปเผาด้วย แลในการศพนั้น วังน่า (๒๙) ท่านก็ให้เตรียมว่าจะเสดจ แล้วก็ไม่ได้เสดจตามอย่างเคยในพระราชดำริห์จัด ๆ ของท่านนั้นและ แลญาติพี่น้องของเจ้าพระยามหาศิริธรรม ที่ทำราชการอยู่ในพระบวรราชวังนั้น ได้ยินว่าท่านก็ไม่ได้พระราชทานเงินแลสิ่งของช่วยทำบุญให้ทานในการศพเลยแต่สักคนหนึ่ง กระหม่อมฉันจะแจกเขาเล่าก็เกรงจะเกินวิไสยไป ได้ให้ผ้าไตรหนึ่งไตรกับผ้าขาวห้าพับ แก่พระองค์เจ้าอรณ (๓๐) พระองค์เดียว พระองค์เจ้าในพระบวรราชวังแผ่นดินที่ ๓ ในการศพนี้เห็นนุ่งขาวลายทั้งข้างน่าข้างใน นับเปนญาติสนิธกับเจ้าพระยามหาศิรธิรรมนั้น ก็ชอบก็งามอยู่แล้ว แต่ในพวกกระหม่อมฉัน กระหม่อมฉันได้เตือนกรมหมื่นมเหศวร (๓๑) กรมหมื่นวิศณุนารถ (๓๒) แลชายจิตรา

ภรณ์ (๓๓) ให้นุ่งขาวด้วย เขาไม่ยอมเขาเถียงว่าเปนญาติห่าง ๆ ดอก จึ่งได้นุ่งขาวไปแต่ชายศริสิทธิธงไชยคนเดียว เปนคนเถียงว่าห่างไม่ได้ แต่หนูตุ้ย (๓๔) หนูปุก (๓๕) สองคนในพระบวรราชวังนั้น น่งลายพื้นขาวห่มขาว ไปเกี่ยวอย่างไรกระหม่อมฉันแปลไม่ออก ครั้นจะถามก็จะเปนจู้จี้ไป

นายหนูตลุง (๓๖) นั้นเปนคนสูบยาฝิ่น กระหม่อมฉันให้จำไว้ จึ่งมิได้ให้เงินทำบุญให้ทาน เหมือนคนที่จำไว้ในวังคนหนึ่งแต่ก่อนนั้น ในงานศพเจ้าพระยามหาศิริธรรม กระหม่อมฉันได้บังสกุลผ้าไตรสิบห้าไตร แลมีของทานตามธรรมเนียม การกุศลในศพนี้ แลพระศพกรมสมเดจพระเดชาดิศร ขอถวายส่วนกุศลให้เสดจทรงอนโมทนาด้วย.

อนึ่งศพหม่อมเจ้าพุ่ม (๓๗) นั้น วังน่าท่านรับสั่งให้ชักไปเมรุวัดสุวรรณาราม พร้อมกับศพลูกชายคนนั้นของท่านแล้ว แล้วประทานเพลิงในวันพฤหัศบดีขึ้นห้าค่ำเดือนเจ็ด ท่านก็ไม่ได้เสดจ กระหม่อมฉันได้ให้ของไปบังสกุล พระองค์เจ้าชายนั้นห้าไตร หม่อมเจ้าพุ่มสองไตร กับได้ให้เงินหม่อมเจ้าอ่ำ (๓๘) ร้อยเพ็ง บุตรหญิงหม่อมเจ้าพุ่มที่มาอยู่วังนี้ ได้ให้ผ้าขาวสามพับเงินร้อยเพ็ง ขอถวายพระกุศลมาด้วย.

บัดนี้ที่กรุงเทพ ฯ ได้ช้างพลายเผือกมาช้างหนึ่ง เมื่อณวันพฤหัศบดีขึ้นสิบห้าค่ำเดือนอ้ายปีมะแมเอกศก มีใบบอกของเจ้าพระยานครราชสิมา (๓๙) พระรัตนวงศา ผู้สำเร็จราชการเมืองสุวรรณภูมิ

มาที่กรุงเทพ ฯ มีความว่า พวกหมอความชาวเมืองสุวรรณภูมิ ไปเที่ยวแทรกโพนที่ตำบลชมาดชยา แขวงระแดฟากแม่น้ำโขงฝั่งตวันออก ครั้นณวันศุกร์ขึ้นห้าค่ำเดือนหกปีมะแมเอกศก คล้องได้ช้างพลายสำคัญช้าง ๑ จักษุขาว เล็บขาว ขนเหลืองแก่ สีผิวหนังทั้งตัวขาวเจือแดง เหมือนกลีบบัวตากแห้ง สูงสามศอกสองนิ้ว กระหม่อมฉันได้สั่งให้กรมช้างขึ้นไปดูแล้ว รับลงมาถึงกรุงเก่าเมื่อณวันพฤหัศบดีขึ้นเจ็ดค่ำเดือนหก แล้วกระหม่อมฉันขึ้นไปดูก็เห็นงามนักหนา เปนช้างเผือกโทแท้เหมือนกับพระวิสูตรรัตนกิริณี แล้วได้ไต่ถามวันเมื่อคล้องช้างได้เมื่อใด ก็ได้ความว่าได้ณวันศุกร์ขึ้นห้าค่ำเดือนหกปีมะแมเอกศก ครั้นคิดดูก็ได้ความว่า วันเมื่อคล้องช้างได้นั้น พร้อมกันกับวันเมื่อยกพระมหาเสวตรฉัตรเฉลิมพระราชมณเฑียรใหม่ณทิศตวันออก ในวันศุกร์ขึ้นห้าค่ำเดือนหกปีมะแมเอกศกนั้น เปนแน่ เพราะฉนั้นเห็นว่าช้างเผือกโทช้างนี้ เปนลาภอันประเสริฐของหม่อมฉันอยู่

กำหนดช้างนั้นจะได้รับลงมาถึงกรุงเทพ ฯ ณวันจันทร์ขึ้นแปดค่ำเดือนเจ็ดปีวอกโทศก จะมีการสมโภชที่ท้องสนามไชย จะมีการงานดังรับพระวิสูตรรัตนกิริณีในครั้งหลัง ตามอย่างตามธรรมเนียมช้างเผือกแต่ก่อน จะได้ขนานนามให้นามว่า พระศรีเสวตรวิมลวรรณฉัททันต์คเชนทรชาติ ฯ ล ฯ หัศดินทร์รัตนรุ่งฟ้า

เมื่อวันอังคารขึ้นสิบสองค่ำเดือนสาม วังน่าท่านเสดจขึ้นไปบ้านสิทา ได้ยินเปนกำหนดนัดเดือนบุญข้างลาว แต่ครั้งนี้เสดจไปอยู่ได้

ไม่ช้า ก็รีบให้ลงมาเรียกเรือไฟขึ้นไปรับเสดจลนลานที่เดียว ได้ยินว่าไปพบความไข้ลงรากเข้า คนไพร่ๆ ที่ตามเสดจไปตายลงหลายคน แต่เมื่อกำลังความไข้ชุมอยู่ที่ล่างนั้น ได้ยินท่านตรัสว่าได้ให้ไปสิ้นแล้ว ความไข้แขวงสระบุรีมีแต่ใต้ปากเพรียวลงมา ที่บ้านสีทาสบายดีไม่มีไข้เลย ท่านจึงเสดจไป เดี๋ยวนี้ตั้งแต่ท่านเสดจกลับมาแล้วครั้งนี้ไม่ได้ออกชื่อบ้านสีทาเลย การที่กำหนดว่าจะเสดจไปประพาศผังทเลตวันตกนั้น ท่านก็ย่นโอ้เอ้ไปว่า หมอเขาดูว่าท่านเคราะห์ร้ายอยู่ บ้านก็มีความไข้ ไปกลัวจะไปพบความไข้เข้ากลางทเลจะหนียาก แต่เรือก็เห็นยังเตรียมอยู่.

กระหม่อมฉันได้บัตรชายอิกคนหนึ่ง เปนบัตรคลอดเมื่อวันพฤหัศบดีแรมเจ็ดค่ำเดือนห้าปีวอกยังเปนเอกศก กระหม่อมฉันให้ชื่อมนุษย์นาคมานพ (๔๐) กระหม่อมฉันกับทั้งญาติพี่น้องบุตรภรรยาอยู่ดีเปนศุขสบายอยู่หมด แต่แม่รำเพย (๔๑) ตั้งแต่คลอดบุตรชายภาณุรังษีสว่างวงศ์ (๔๒) มาแล้ว ป่วยให้ไอแลซูบผอมมากไป กลัวจะตั้งวรรณโรคภายใน ศริสิทธิองไชย แลอรไทยเทพกัญญาก็อยู่ดีอยู่ คนหลังนั้นอ้วนขาวโตมาก แขงแรงมาก หุ่นเมฆขลา (๔๓) ก็อยู่ดีเปนศุขอยู่ ได้รับประทานของฝากของเสดจก็ดีใจ สั่งให้กรายถวายบังคมมา.

ครั้งนี้หม่อมฉันจัดได้น้ำตาลกรวดหาบ ๑ น้ำตาลทราย ๒ หาบ ฝากมาถวาย กับน้ำตาลทรายอิก ๒ หาบให้ป้านุ้ย อิก ๒ หาบให้ท่านผู้หญิงอินด้วย ถ้าเสดจจะต้องประสงค์อะไรจงบอกเข้ามาอย่าเกรงใจ จะ

หาฝากไปถวาย กระหม่อมฉันได้ให้ไปถามพระองค์เจ้าดวงจันทร์ (๔๔) และพระองค์อื่นว่าจะฝากหนังสือฤๅสิ่งของอะไรไปถวายเสดจบ้าง จะรับฝากไป ก็พากันนิ่งเสียหมด ไม่ว่ากระไร

นายม่วงพระอุไทยนอกราชการนั้น ยังหาได้บวชไม่ กระหม่อมฉันชวนให้บวช ก็รับว่าจะบวชในเข้าพรรษานี้.

กระหม่อมฉันเห็นอาการเจ้าพระยานคร (๔๕) เปนอันน่ากลัวนักไว้ใจไม่ได้ จึงริบเร่งให้พระเสนหามนตรีกลับออกมา ได้สั่งให้คิดทำนาเกลือ แลทำโรงหีบที่เมืองนครศรีธรรมราชด้วย ความแจ้งอยู่กับพระเสนหามนตรีแล้ว ลครชาตรีของเสดจนั้น กระหม่อมฉันก็ได้สั่งให้กลับคืนออกไปอย่ตามชาติตามภูมิของมัน

การศพพระยาบริรักษ์ภูธร (๔๖) นั้น พระยาเสนานุชิต (๔๗) ให้กรมการเข้ามาแจ้งความว่า ตระเตรียมพร้อมแล้ว คอยศิลาน่าเพลิงในหลวงอยู่ กระหม่อมฉันได้จัดสิ่งของ ผ้าไตร ๕ ไตร ผ้าขาว ๒๐ พับ ร่มรองเท้าอย่างละสามสิบ เงินเฟื้องสิบตำลึง เงินสลึงสิบตำลึง มอบให้กรมการที่เข้ามารับออกไปแล้ว อนึ่งได้จัดเงินกับผ้าไตร แลให้เงินแก่เข้าบุตรพระยาบริรักษ์ภูธร เงินเฟื้องร้อยเฟื้อง เงินสลึงร้อยสลึง ผ้าไตรสองไตร จีบภรรยานายทรงใจรักษ์ให้เงินเฟื้องร้อยเฟื้อง บุตร์พระยาเสนานุชิตสองคนอยู่ในวัง ให้ผ้าคนละไตร เงินเฟื้องคนละร้อยเฟื้อง ญาตินอกนั้นก็ได้แจกผ้าบ้างเงินบ้าง ให้ฝากออกไปทำบุญในการศพด้วยแล้ว ขอถวายพระกุศลมา.

ที่ผู้สำเร็จราชการเมืองพังงานั้น จะให้พระยาเสนานุชิตเปน
นายขำ (๔๘) ซึ่งเปนพระภักดินุชิตผู้ช่วยนั้น จะให้ไปเปนพระยา
ตะกั่วป่าแทนพระยาเสนานุชิต นายสิงห์ (๔๙) บุตรพระยาเสนานุชิต
จะให้เปนที่พระภักดินุชิตผู้ช่วยราชการเมืองพังงา พระเสนหามนตรี
ก็จะใคร่เลื่อนให้เปนพระยาผู้ช่วย แต่ยังหามีความชอบสมควรไม่
เมื่อครั้งกระหม่อมฉันออกไป ได้ให้เงินไว้ให้ปฏิสังขรณ์ซ่อมแซม
ทำหอพระพุทธสิหิงค์ในบ้านนั้น ครั้นเข้ามาครั้งนี้ถามก็แจ้งความว่า
ยังหาแล้วไม่ จึงต้องรออยู่.

จดหมายถวายมาณวันจันทร์แรมหนึ่งค่ำเดือนเจ็ดปีวอกโทศก

สอบนามที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขา

ในพระราชหัตถเลขา ฉบับที่ ๑

๑ พระองค์เจ้าหญิงขัทมราช ลูกเธอในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ประสูตรในรัชกาลที่ ๑ เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๓๓๐ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อราวปีกุญ พ.ศ. ๒๔๐๖

๒ พระยาวิชิตสรไกร (กล่อม) บุตรเจ้าพระยานครน้อยคืนเมือง เปนปลัดได้รักษาราชการเมืองนคร ฯ อยู่ระยะหนึ่ง เมื่อเวลาเจ้าพระยานครน้อยกลางป่วยเปนอัมพาต

๓ เขียน ลูกพระยาเสนานุชิต (นุช) ทำราชการฝ่ายใน

๔ หม่อมเจ้าปลาตะเพียน ในพระองค์เจ้าสุด ในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท

๕ กรมสมเด็จพระเดชาดิศร พระเจ้าลูกยาเธอในรัชกาลที่ ๒ ทรงพระนามพระองค์เจ้ามั่ง ประสูตรในรัชกาลที่ ๑ เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๓๓๖ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๐๒

๖ กรมสมเด็จพระปรมานุชิต พระเจ้าลูกยาเธอในรัชกาลที่ ๑ ทรงพระนามพระองค์เจ้าวาสุกรี ประสูตรเมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๓๓๓ ทรงผนวชอยู่ตลอดพระชนมายุ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๓๙๖

ห้องสมุดพุทธสมาคม
จังหวัดนครราชสีมา

๗ เจ้าพระยามหาศิริธรรม (น้อยใหญ่) เปนบุตรใหญ่ของเจ้าพระยานครน้อยคืนเมือง ท่านผู้หญิงอินเปนมารดา เดิมเปนพระยาพัทลุง แล้วเข้ามาเปนพระยาอุไทยธรรมในรัชกาลที่ ๓ ถึงรัชกาลที่ ๔ เปนเจ้าพระยามหาศิริธรรม ฯ ผู้รักษากรุงเก่า (เดิมกล่วกันว่าชื่อน้อยเมือง มาปรากฏในพระราชหัตถเลขาเรื่องนี้ ว่าเจ้าพระยานครผู้บิดาชื่อน้อยคืนเมือง จึงเห็นว่าคงชื่อว่าน้อยใหญ่ เพราะน้องรองลงมาชื่อน้อยกลาง)

๘ หม่อมน้อยใหญ่ ธิดาเจ้าพระยานครน้อยคืนเมืองกับท่านผู้หญิงอิน เปนเจ้าจอมมารดาพระองค์เจ้าชายเฉลิมวงศ์ ในรัชกาลที่ ๓

๙ หม่อมน้อยเล็ก ธิดาเจ้าพระยานครน้อยคืนเมืองกับท่านผู้หญิงอิน เปนเจ้าจอมในรัชกาลที่ ๓

๑๐ พระเสนหามนตรี (หนูพร้อม) บุตรเจ้าพระยานครน้อยกลาง ได้เปนพระยานครต่อบิดา ถึงรัชกาลที่ ๕ เลื่อนเปนเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี

๑๑ นายสนิทหุ้มแพร (พร้อม) บุตรพระยาเสนหามนตรี (น้อยเอียด)ๆ เปนบุตรเจ้าพระยานครน้อยคืนเมือง กับท่านผู้หญิงอิน

๑๒ นายพิจิตรสรรพการ (ว่าชื่อหนูใหญ่) เปนบุตรคนใหญ่ของเจ้าพระยามหาศิริธรรม

๑๓ นายทรงใจรักษ์ (หนูกลาง) เปนบุตรเจ้าพระยามหาศิริธรรม มารดาเปนธิดาสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ ถึงรัชกาลที่ ๕ ได้เปนพระยาบำเรอบริรักษ์ แล้วเปนพระยาอภัยพิพิธ

๑๔ นายม่วง พระอุไทยนอกราชการ เปนบุตรเจ้าพระยานครน้อย คื่นเมื่อง เดิมว่าราชการเมื่องตรัง

๑๕ ชายศรีสิทธิชัยไชย พระเจ้าลกยาเธอ ในเจ้าจอมมารดาบัว (คือ กรมขุนศิริธัชสังกาศ) ประสูตรเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลปัจจุบันนี้ เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๕๓

๑๖ หญิงอรไทยเทพกัญญา พระเจ้าลูกเธอ ในเจ้าจอมมารดาบัว ประสูตรเมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๐๑ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙

๑๗ บัว เจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ ๔ เปนธิดาเจ้าพระยานครน้อย คื่นเมื่อง

๑๘ หนู เรียกกันว่าเจ้าจอมหนูชิ เปนธิดาเจ้าพระยามหาศิริธรรมมารดาเปนธิดาสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่

๑๙ จัย เปนธิดาเจ้าพระยานครน้อยกลาง ถึงรัชกาลที่ ๕ ได้เปนท้าวกลิ่น ธิดาเจ้าพระยานครน้อยคื่นเมื่อง ถึงรัชกาลที่ ๕ ได้เปนท้าวศรีสัจจา

๒๑ เอี่ยม ธิดาพระยาเสนหามนตรี (น้อยเอี่ยด) ๆ เปนบุตรเจ้าพระยานครน้อยคนเมื่อง

๒๒ เป้า ธิดาพระยาบริรักษ์ภูธร (แสง) ผู้ว่าราชการเมื่องพังงา

๒๓ เขี่ยน
๒๔ ทับทิม } ธิดาพระยาเสนานุชิต (นุช) ผู้ว่าราชการเมื่องตะกั่วป่า บุตรเจ้าพระยานครน้อยคื่นเมื่อง

๒๕ กุหลาย } ธิดานายม่วง พระอุไทยนอกราชการ บุตรเจ้าพระยา
๒๖ อำพัน } นครน้อยคืนเมือง

๒๗ พุ่ม เปนธิดาเจ้าพระยานครน้อยคืนเมือง

๒๘ นิ่ เผ้าหอพระ ยังมีผู้รู้จักตัว ว่านิ่เผ้าหอพระนั้นเปนคนสูงอายุแล้ว และชั้นธิดาเจ้าพระยานครน้อยคืนเมืองเคารพว่าเปนผู้ใหญ่ จึงสันนิษฐานว่าเห็นจะเปนธิดาเจ้าพระยานครพัฒน์

๒๙ วังน่า ทรงหมายความว่าพระยาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

๓๐ พระองค์เจ้าหญิงอรุณ ลูกเธอกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ เจ้าจอมมารดาชื่อน้อย เปนน้องท่านผู้หญิงอินภรรยาเจ้าพระยานครน้อยคืนเมือง

๓๑ กรมหมื่นมเหศวร } พระเจ้าลูกยาเธอ ในเจ้าจอมมารดาน้อย ๆ
๓๒ กรมหมื่นวิศณุนารถ } เปนธิดาพระอินทรอภัย บุตรขุนหลวงพระยาตาก มารดาพระอินทรอภัยเปนธิดาเจ้านครศรีธรรมราช พี่สาวของมารดาเจ้าพระยานครน้อยคืนเมือง

๓๓ ชายจิตราภรณ์ พระองค์เจ้า (ทรงตั้ง) ในกรมหมื่นมเหศวร ศิวิลาศ

๓๔ หนูตุ้ย พระองค์เจ้าหญิงดวงประภา พระราชธิดาในพระยาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

๓๕ หนูปุก พระองค์เจ้าหญิงสุดาสวรรค์ พระราชธิดาในพระยาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

๓๖ นายหนูตลุง เปนบุตรเจ้าพระยามหาศิริธรรม

๓๗ หม่อมเจ้าพุ่ม ในกรมหมื่นเสนิเทพ ลูกเธอกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท

๓๘ หม่อมเจ้าอ่ำ เข้าใจว่าในกรมเดียวกับหม่อมเจ้าพุ่ม

๓๙ เจ้าพระยานครราชสีมา (แก้ว สิงหเสนี) ต่อมาเปนเจ้าพระยายมราช

๔๐ มนุษย์นาคมานพ คือสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

๔๑ แม่รำเพย คือสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี

๔๒ ภาณุรังษีสว่างวงศ์ คือสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช

๔๓ หุ่นเมขลา คือเจ้าจอมมารดาเพ็งของพระองค์เจ้านงคราญอุดมดิในรัชกาลที่ ๔ พระองค์เจ้าบัทมราชได้ทรงทนุบำรุงแลประทานมรดกเมื่อสิ้นพระชนม์

๔๔ พระองค์เจ้าหญิงดวงจันทร์ ลูกเธอในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ประสูตรในรัชกาลที่ ๑ เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๒๖ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๔๕ เจ้าพระยานคร (น้อยกลาง) เปนบุตรเจ้าพระยานครน้อยคืนเมืองกับท่านผู้หญิงอิน

๔๖ พระยาบริรักษ์ภูธร (แสง) บุตรเจ้าพระยานครน้อยคืนเมือง เดิมเปนพระยาไทรบุรี แล้วเปนพระยาพังงา

๔๗ พระยาเสนานุชิต (นุช) บุตรเจ้าพระยานครน้อยคืนเมือง เดิม
เปนปลัดเมืองไทรบุรี แล้วเปนผู้ว่าราชการเมืองตะกั่วป่า

๔๘ พระภักดีนุชิต (ขำ) บุตรพระยาบริรักษ์ภูธร (แสง) ต่อมาเปน
พระยาบริรักษ์ภูธรผู้ว่าราชการเมืองพังงา

๔๙ นายสิงห์ บุตรพระยาเสนานุชิต (นุช) ต่อมาเปนพระเรืองฤทธิ์
รักษาราษฎร์ ผู้ช่วยราชการเมืองตะกั่วป่า

ฉบับที่ ๒

จดหมายถวายมายังพระองค์เจ้าบุหมราช เจ้าอาวเจ้าน้าของกระหม่อมฉันให้ทราย เมื่อวันอาทิตย์ขึ้นสี่ค่ำเดือนเก้า เจ้าหมื่นสรรเพธภักดี (๑) ได้รับหนังสือมาจากเรือจีนฉบับที่หนึ่ง ว่าเปนหนังสือของเสดจฝากมาถึงกระหม่อมฉัน หนังสือนั้นว่าด้วยรูปพระนารายน์แลพระสิหิงค์ พระนารายน์นั้น ถ้าเปนของชำรุดแล้วกระหม่อมฉันก็ไม่ต้องการ ที่กรุงเทพ ฯ ก็มีงาม ๆ อยู่หลายองค์แล้ว แต่พระพุทธสิหิงค์ของพระครูเทพยมุนีนั้น ถ้าไม่ชำรุดก็ส่งมาเถิด กระหม่อมฉันจะดีใจรับไว้บูชา ด้วยเปนพระพุทธรูปเปนบุญเขตรอันดี เมื่อหลวงเทพยเสนีออกไปตามเสดจครั้งนี้ กระหม่อมฉันได้สั่งให้ช่างบันช่างหล่อออกไปด้วย ให้ไปกดพิมพ์ถ่ายรูปพระพุทธสิหิงค์ ซึ่งอยู่ในหอพระในบ้านนั้นเข้ามา ให้ทำให้เหมือน กระหม่อมฉันจะหล่อเอาไว้นมัสการ.

วังน่าท่านเสดจไปครั้งนี้สนุกสนานฤามีการอย่างไรบ้าง โปรดทรงจดหมายบอกมาให้กระหม่อมฉันทราบด้วย ครั้งนี้กองสักออกมากับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (๒) จะได้พร้อมกันจัดแจงที่เมืองกาญจนดิฐ ท่าทอง (๓) พระยามนตรีสุริย์วงศ์ (๔) จะได้เปนแม่กองใหญ่ แม่เบ้า (๕) ภรรยาก็ออกไปด้วย เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์นั้นท่านจะกลับเข้ามาเร็วในยี่สิบวันฤาเดือนหนึ่ง ด้วยการงานมาก ถ้าเสดจมีพระประสงค์อย่างไร ก็จงใช้ผู้ที่ควรเชื่อ ให้รีบขึ้นมากราบเรียนให้ทัน เมื่อท่านยังไม่กลับจากเมืองกาญจนดิฐนั้นเถิด ท่านจะไม่ลงไปถึงเมืองนครศรีธรรมราชดอก.

จดหมายถวายมาณวันอาทิตย์แรมสามค่ำเดือนเก้า วันที่ ๓๓๗๑ ในรัชกาลปัตยุบันน.

ในพระราชหัดถ ฉบับที่ ๒

๑ เจ้าหมื่นสรรเพธภักดี (เพ็ง) ข้าหลวงเดิม คือเจ้าพระยามหินทร
ศักดิ์ธำรงในรัชกาลที่ ๕

๒ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) ที่สมุหพระกลาโหม เปนสมเด็จ
เจ้าพระยาในรัชกาลที่ ๕

๓ เดิมชื่อบ้านท่าทอง ยกเปนเมืองกาญจนดิฐในรัชกาลที่ ๔ เดี๋ยว
นี้ชื่อเมืองสุรวษฎร์ธานี

๔ พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม) ขางวางมหาดเล็ก เปนน้อง
เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์

๕ แม่เบ้า เจ้าคุณเบ้า ภรรยาพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม) เปน
ธิดาสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย

ฉบับที่ ๓

ขดหมายถวายมายังพระองค์เจ้าบัทมราช เจ้าอาว์เจ้าน้าของกระหม่อมฉันให้ทราบ เสดจออกไปอยู่เมืองนครศรีธรรมราชก็นานแล้ว เสดจฝากของเข้ามาประทานกระหม่อมฉันก็หลายครั้งแล้ว ได้รับประทานทั้งตัวกระหม่อมฉัน แลบุตร์ภรรยาบางคนคือ ชายศรีสิทธิธงไชย หญิงอรไทยเทพกัญญา แลแม่เพย บัว หุ่นเมฆขลา นั้น ก็เปนพระเดชพระคุณแก่กระหม่อมฉันมากอยู่แล้ว กระหม่อมฉันกับบุตร์ภรรยาพวกนี้ ก็ยังมีกำลังทำมาหาได้พอเลี้ยงกันไป ถึงจะไม่ได้รับประทานของฝากแต่เสดจก็ไม่เสียใจ ลืมพระเดชพระคุณเสดจดอก แต่กระหม่อมฉันรำคาญหูรำคาญใจ ด้วยถ้อยคำของเจ้านายพี่น้องของเสดจในพวกพระบวรราชวังเดิมที่เรียกว่าพระบวรวงศ์เธอ ชั้น ๑ นั้นก็ดี คนอื่น ๆ เก่า ๆ ที่เขาได้ชอบพอกับเสดจ เขาได้ฉลองพระเดชพระคุณเกื้อกูลเสดจมาแต่ก่อนนั้นก็ดี ท่านบ่น เขาบ่นต่าง ๆ จนเข้าหูกระหม่อมฉัน ถึงหูกระหม่อมฉันทุกวัน เขาเรียกว่าหูช้างหูม้าก็ดี อย่าให้กราบทูลวิฐานไปมากเลย ทรงคเนทรายเอาเถิด เปนธรรมดามนุษย์โดยมากมักรักทรัพย์มากกว่าญาติพี่น้องเพื่อนฝูง เสียดายทรัพย์มากกว่าเสียดายไมตรี กระหม่อมฉันเล่าขัดนี้ท่านทั้งปวงก็ตั้งไว้ให้เปนยิดามารดาของคนทั้งแผ่นดิน ใครขัดขวางเกี่ยวข้องกับใครที่ไหนพยายามไปด้วยกำลังตัวไม่ตลอดได้ แล้วก็มาเร่งเอาแต่กระหม่อมฉันคนเดียว กระหม่อมฉันจะลำเอียงเพลี่ยงธรรมไปด้วยความรัก ความ

กลัว ความโกรธ ความหลง ผิดยุติธรรมไปก็ไม่ได้ เมื่อเดือนหก ข้างขึ้นกระหม่อมฉันออกไปเมืองเพ็ชรบุรี พระองค์เจ้าพระบวรวงศ์เธอ ในพระบวรราชวังหลายพระองค์ ท่านเสดจตามกระหม่อมฉันไปด้วย ไปประทับอยู่ที่วังพระนครคิรีกับกระหม่อมฉันด้วยกัน ท่านพูดกัน บ่น กันไปต่าง ๆ ถึงเสดจ จนพวกที่ไปกับกระหม่อมฉันได้ยิน มาเล่ากัน อึงไป ถึงคนอื่นในกรุงนี้ก็บ่นคล้ายกัน แต่ได้ยินอยู่บ้างว่าคนบางพวก ที่เขาเคยชอบกับเสดจ แลได้เคยฉลองพระเดชพระคุณเกือหนุนมานั้น ลางคนได้ตามเสดจวังน่าออกไปเฝ้าเสดจ ลางคนได้ส่งถวายข่าวออก ไปกราบทูลเยี่ยมเยียน แลว่าเสดจได้ทรงพระเมตตาแก่เขาได้ประทาน เล็ก ๆ น้อย ๆ แก่เขาที่ได้ไปเฝ้าบ้าง ได้ส่งฝากเล็ก ๆ น้อย ๆ มา กับเจ้าจอมมารดาเอม (๑) ให้ ๆ แก่พวกที่สั่งออกไปเยี่ยมเยียนนั้นบ้าง ได้ยินว่าเขาชื่นชมยินดีด้วยพระเดชพระคุณอยู่ ถ้าดังนั้นเปนจริง กระหม่อมฉันยินดีด้วยนักหนา.

ป่านนี้ (๒) ละทิ้งเสดจเสีย ออกไปอยู่เมืองนครศรีธรรมราช ตั้งแต่ปีฉลูนพศก ศักราช ๑๑๗๙ มาจนปีมะแมเอกศก ศักราช ๑๒๒๑ นับได้ถึง ๔๒ ปีมาแล้ว ไม่ได้พบกับเสดจเลย กระหม่อมฉันคิดสงสาร เสดจ ด้วยคิดไปตามสามัญวิตก ว่าบุตร์เดียวกับมารดา เมื่อบ้านเมือง เปนปรกติ ไม่มีศึกเสือเหนือใต้ มีไภยต้องแตกแตนกระจัดพรัดพราย ดังครั้งกรุงเก่า เสียแก่พม่านั้นแล้ว ไม่ควรจะแพลงพลัดพรัดพราก จากกันนานดังนี้เลย แต่ก่อนกระหม่อมฉันมีอำนาจน้อย ถึงสงสารเสดจ

ดังนั้น ก็ต้องจนใจนิ่งอยู่ ครั้งนี้มีอำนาจพอจะฉลองพระเดชพระคุณเสดจได้ ถ้าจะนิ่งเฉยเสียด้วยอ้างธรรมเนียมเก่าก็ได้ เสดจก็ไม่ได้อ้อนวอนกระหม่อมฉันดอก ย่านุ้ยแลเจ้าพระยานครศรีธรรมราชแลญาติอื่น ๆ ก็ไม่ได้ว่าขอร้องให้เชิญเสดจออกไป กระหม่อมฉันจะออกไปเที่ยวเล่นแต่ตัวกับบุตรภรรยาก็ได้ แต่กระหม่อมฉันคิดเห็นว่า ครั้งนี้เปนครั้งเปนคราวที่ควรอยู่แล้ว ที่จะเชิญเสดจออกไปให้พบย่านุ้ย อย่าให้เสียทีที่ย่านุ้ยยังมีชีวิตรอยู่ จนเสดจก็ทรงพระเจริญพระชนม์ถึง ๗๒ แล้วนั้นจึงได้ทูลชวนเชิญเสดจแล้วรับเสดจไปด้วย แล้วยอมให้เสดจอยู่เมืองนครศรีธรรมราชไปกว่าย่านุ้ยจะสิ้นอายุ ถ้ามิใช่กระหม่อมฉัน ใครจะฉลองพระเดชพระคุณอย่างนี้เล่า ทรงพระดำริหดูเถิด ซึ่งฉลองพระเดชพระคุณเสดจดังนี้ เมื่อกระหม่อมฉันออกไปถึงเมืองบ้กย์ใต้ในปีมะแมเอกศกนั้น ด้วยคิดเห็นเหตุต่าง ๆ เปนหลายประการ ดังจะนับออกไป

๑. ย่านุ้ยแก่ชรามาก จะเลี้ยงตัวเองไม่ได้อยู่แล้ว ถ้าป่วยไข้ลงญาติอื่นแลบ่าวไพร่จะมีปรนิบัติสักกี่ร้อยกี่พัน ก็ไม่เห็นว่าสมควรจะเปนที่ยินดีเมื่อปลายมือ ยิ่งกว่าเสดจพระองค์เดียวเลย

๒. ธรรมดาชนในโลก เจ้าบุญนายคุณอื่นจะยิ่งกว่ามารดาไม่มีเลย มารดาย่อมเปนเขตร์บุญเขตร์กุศล ในความปรนิบัติของบุตร์เปนที่ยิ่ง ถ้าเสดจได้ทรงปรนิบัติย่านุ้ย เมื่อเวลาชราแลป่วยไข้เมื่อปลายมือเต็มพระกำลัง เสดจก็จะได้ทรงขวนขวายพระกุศลมาก ถ้าหากว่าเมื่อ

เสดจอยู่ในกรุง ข้านุ้ยจะป่วยไข้เปนอันตรายลงที่เมืองนครศรีธรรมราช เสดจจะต้องทรงโทรมนัศมากนักไม่รู้หาย ตลอดไปจนถึงที่สุดพระชนมายที่เดียว

๓. ทรัพย์สิ่งสินเดิมเปนของมิ่งขวัญ ซึ่งพระญาติเปนอันมากถวายไว้แต่เมื่อยังพระเยาว์ก็ดี สิ่งของซึ่งสมเดจพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวร ในแผ่นดินพระบาทสมเดจพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ พระราชทานแก่เสดจแต่เดิม คือพระพุทธรูปนิลแลอื่น ๆ เปนอันมากนั้นก็ดี โดยที่สุดจนผ้าทรงเก่า ๆ ของเสดจก็ดี ได้ยินว่าข้านุ้ยรวบรวมไปเก็บไว้ยุดไว้เปนหลายสิ่ง ข้านุ้ยแก่อายุถึง ๙๐ เศษแล้ว ควรจะคืนของเหล่านี้มาถวายเสดจให้สิ้น ถึงจะเปนอย่างไรก็ตามยถตามกรรม ก็ข้านุ้ยลืมเสีย ฤๅไม่ลืมอย่างไรก็ไม่ทราบเลย มานิ่งเพิกเฉยเสียนั้นก็เปนน่าอัศจรรย์นัก

๔. ตัวเลขสักเปนข้าในเสดจก็มีจำนวนหลายร้อย อยู่ในเมืองนครศรีธรรมราช ส่วยแต่ตัวเลขเหล่านั้น ที่เหลือจากจำนวนหลวงควรจะเปนของเสดจทั้งสิ้น ส่วยรายนั้นใครเก็บไว้ ใครรวมไว้ก็ไม่ทราบเลย ไม่ได้ยินว่าเสดจได้มาทรงใช้สอยเลย แต่ส่วนหลวงในเลขเหล่านั้นก็ยังค้างอยู่ถึงห้าหกจำนวนมา เปนเงินกว่าห้าหกสิบชั่ง

๕. สินเดิมของข้านุ้ย เปนสิ่งของทองรูปพรรณแลเงินตราที่เปนเงินเดิมแลทำมาหาได้ใหม่ ตั้งแต่ออกไปอยู่เมืองนครศรีธรรมราชนั้นก็ได้ยินว่ามีอยู่มาก ถ้าข้านุ้ยสิ้นอายุลง ใครเล่าจะควรได้มรฎก บุตร์

เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี ที่เปนน้อง บุตร์เจ้าพระยานครน้อยคืนเมือง (๓) ซึ่งเปนหลานข้านุ้ยนั้น ควรจะรับมรฎกนั้นฤา เมื่อบิดาเขาถึงอนิจกรรมแล้ว เขาถวายส่วนมรฎกเสดจด้วยฤา ถ้าหากว่าเมื่อเสดจอยู่ในกรุงข้านุ้ยสิ้นอายุลงที่เมืองนครศริธรรมราช เสดจจะทรงรบกวนกระหม่อมฉัน เพราะของสินเดิมของเสดจที่อยู่ในมือข้านุ้ย มรฎกผู้คนข่าวไพร่ไร่นาก็ดี ตัวกระหม่อมฉันก็อยู่ไกล การทั้งปวงก็อยู่ในเงื้อมมือบุตร์หลานที่เขาอยู่ใกล้ เสดจจะเห็นว่ากระหม่อมฉันจะฉลองพระเดชพระคุณได้ง่ายฤายาก

๖. เจ้านายพี่น้องของเสดจ ซึ่งเห็นแก่เสดจว่าเปนพี่น้อง แลผู้อื่นซึ่งคุ้นเคยมาข้าง คิดถึงพระเดชพระคุณเสดจ ทั้งสองพวกนี้ก็ได้เกื้อหนุนเสดจมาในเวลาต่าง ๆ ความก็ทราบอยู่ด้วยกันเปนอันมาก เสดจก็ทรงพระเมตตาอาริรักพิรักน้อง แลผู้อื่นซึ่งคุ้นเคยมาทุกหน้า แต่ยังไม่ได้ทรงตอบแทนแก่เจ้านายพี่น้องที่มีคุณ แลประทานรางวัลแก่พวกที่ฉลองพระเดชพระคุณนั้นให้เต็มใจชื่นชมสมประสงค์เลย เปนทั้งนี้เพราะเสดจอยู่ในกรุง ไม่มีสิ่งใดให้พอแก่ความประสงค์นั้น ถึงพวกนั้นก็ดี พวกอื่นก็ดี ทราบอยู่ด้วยกัน การก็ล่วงบิเดือนมานานแล้ว จนลางองค์ในเจ้านายพวกนั้น แลลางคนในผู้คุ้นเคยพวกนั้น ก็สิ้นอายุล่วงไปเสียบ้างแล้ว ถึงกระนั้นบุตร์หลานของผู้ตาย ที่รับมรฎกก็ยังซุบซิบอยู่บ้าง จะใคร่ได้รับประทานรางวัลแทนญาติผู้ตายต่อไป เสดจก็ทรงพระเจริญวัย จนพระชนม์พรรษาถึง ๗๐ เศษแล้ว การก็ไม่ควรที่

จะทรงเพิกเฉยให้เขาเสียใจ ถ้าเสดจอยู่ในกรุงนี้ ถึงจะมีพระทัยเมตตา
อาริแก่พวกนั้น จะทรงคิดก็คิดเสียเปล่าจะไม่สำเร็จ เพราะเหตุนั้น
กระหม่อมฉันจึงเชิญเสดจออกไปให้ถึงข้านุ้ย กับญาติแลผู้คนข้าไท
ที่เมืองนครศริธรรมราช เพื่อจะให้เปนช่องเปนโอกาศ เมื่อการควรจะ
ทรงคิดอย่างไร จะได้ทรงคิดเสีย อย่าให้เขาว่าได้ นานไปข้างน่าเผื่อ
เขาไม่ได้ดังประสงค์ เขาจะมารุมรบกวนกระหม่อมฉันคนเดียว กระ
หม่อมฉันจะคิดฉลองพระเดชพระคุณข้องกันแต่เสดจองค์เดียวได้ฤา
ท่านข้างโน้นก็พี่ ท่านข้างนี้ก็น้อง ถึงเขาที่ไม่ได้เปนพี่น้อง เขาก็เปน
ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน เขาจะว่าเอาเองจะคิดเอาเอง อย่างธรรมเนียมก็ไม่มี
การก็จะไม่เปนที่เชื่อถือแก่ท่านแก่เขา อนึ่งเล่าคำที่กระหม่อมฉันจะพด
แลการที่จะทำแทนเสดจไปตามความคิดของกระหม่อมฉันเองนั้น จะเปน
ที่ชอบพระทัยแก่เสดจ ฤาจะผิดพระประสงค์ของเสดจไป กระหม่อมฉัน
ก็ต้องรวังตัวกลัวผิดอยู่ เพราะฉนั้นถ้าจะโปรดตอบมาแต่สั้น ๆ ว่า สุด
แล้วแต่จะโปรดดังนี้เท่านั้น ก็เปนอันใช้ไม่ได้ จะโปรดอย่างไรก็โปรด
ว่ามาให้ชัด จึงจะรับฉลองพระเดชพระคุณได้ ควรมิควรสุดแล้วแต่
จะโปรด คำที่ทูลมานี้ผิดชอบเหลือเกินขอรับประทานโทษเสียเถิด
เลือกฟังเอาแต่ที่ควร

เบี้ยหวัดแลเงินเดือนของเสดจ แลเบี้ยหวัดของข้านุ้ยจำนวน
ข้าวอกโทศก ได้ถวายออกไปเสร็จแล้ว ครั้งนี้ได้คิดเงินเดือนของ
เสดจในจำนวนปีรกามิอธิกมาศ สิบสามเดือนเปนเงินชั่งหกตำลึง

เบี้ยหวัดห้าชั่งเปนส่วนของเสดจ เบี้ยหวัดข้านุ้ยสองชั่ง รวมเปนเงิน
แปดชั่งหกตำลึง กับเงินค่าจ้างโขลนสองคน ค้างจำนวนปีวอก
คนละห้าตำลึง เปนเงินสิบตำลึง กับจำนวนปีรกาตรีศก คนละ
สิบตำลึง เปนเงินหนึ่งชั่ง รวมเปนเงินค่าจ้างโขลนชั่งสิบตำลึง
รวมกับรายก่อนเปนเงินเก้าชั่งสิบหกตำลึง เงินรายนี้ครั้นจะมอบให้
ข้าหลวงคุมออกมาตามเคยก็เห็นว่าจะลำบาก ด้วยข้าหลวงต้องไป
ค้างอยู่นาน ครั้นจะมอบให้พวกถือหนังสือรับสั่งเข้ามานั้น ก็เห็นว่า
ไม่สู้สมควรนัก เพราะกระหม่อมฉันไม่รู้จักเขาถนัด เรือที่มาใหญ่
เล็กอย่างใดจะไว้ใจได้ฤามิได้ก็วิตกอยู่ กระหม่อมฉันจึงได้มอบให้
ท่านผู้หญิงภรรยาเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (๔) คุมออกมาถวาย
แลให้ข้านุ้ยแลแจกโขลนตามกำหนดที่กล่าวนั้น เบี้ยหวัดก็ยังไม่ถึง
เวลาแจกดอก แต่เห็นว่าเปนครั้งคราวที่ควรแล้ว ก็ถวายล่วงน่า
ออกมาจะได้ทรงพระดำริห์ใช้สอย ตามที่ทรงเห็นควรแลที่ชอบพระทัย

จดหมายมาณวันพุธแรมสิบสองค่ำเดือนเจ็ด ปีรกาตรีศก
ศักราช ๑๒๒๓ เปนวันที่ ๓๖๗๕ ในรัชกาลปัตยุบันนี้

ในพระราชหัดถฉบับที่ ๓

๑ เจ้าจอมมารดาเอม ในพระยาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ เจาคุณจอมมารดากรมพระราชวังบวรวชิยชาญ

๒ บ้านุ้ย เจ้าจอมมารดานุ้ยเล็ก ในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เปนธิดาเจ้าพระยานครพัฒน์ แลเปนเจ้าจอมมารดาของพระองค์เจ้าบัทมราช

๓ เจ้าพระยานครน้อยคืนเมือง มารดาชื่อหนูเล็ก เปนธิดาเจ้านครศริธรรมราช ถวายตัวทำราชการฝ่ายในครั้งกรุงธนบุรี ครั้นพี่สาวซึ่งเปนภรรยาเจ้าพระยานครพัฒน์ถึงแก่กรรม ขุนหลวงตากออกพระโอษฐ์ประทานเจ้าจอมมารดาหนูเล็กแก่เจ้าพระยานครพัฒน์ เมื่อเปนอุปราชเมืองนคร โดยไม่ทรงทราบว่ามีครรภ์ ก็ประทานไปตามเลย จึงถือกันว่าเจ้าพระยานครน้อยคืนเมืองเปนลูกขุนหลวงตาก เปนแต่อ้างว่าเปนบุตรเจ้าพระยานครพัฒน์

๔ ท่านผู้หญิงภรรยาเจ้าพระยานครศริธรรมราชน้อยกลาง เปนหม่อมราชวงศ์ชื่อหญิง นัดดาเจ้าฟ้ากรมหลวงนรินทรรณเรศร์

ฉบับที่ ๔

จดหมายถวายมายังพระองค์เจ้าบ้ทมราช เจ้าอาว์เจ้าน้าของกระหม่อมฉันให้ทราบ กรมหมื่นวิศณนารถกับชายคัคณางค์ (๑) กับคุณศริสุริยวงศ์กลับมาถึงกรุงเทพมหานครเมื่อปลายเดือนเก้า พระยามนตริสุริยวงศ์ แม่เบ้า พระยาฤทธิไกรเกริงหาญ (๒) ก็กลับเข้ามาด้วย คุณศริสุริยวงศ์แจ้งความว่า ได้ขึ้นไปที่เมืองนครศริธรรมราชเยี่ยมบ้านุ้ย แลเจ้าพระยานคร แลได้เยี่ยมศพท่านผู้หญิงอิน (๓) เวลาหนึ่ง ส่งหม่อมน้อยใหญ่หม่อมน้อยเล็กแล้วก็กลับลงเรือ แต่กรมวิศณนารถกับชายคัคณางค์หาได้ขึ้นไปไม่ เพราะด่วนจะลงไปเมืองกลันตัน เมื่อเดือนแปดอตราสาธข้างแรม พระยาเสนานุชิต พระภักดีนุชิต แลสุ่นบุตร์พระยาบริรักษ์ภูธร กับบุตร์หลานอื่น ๆ มาถึงกรุงเทพมหานคร แจ้งความว่าเดินบกมาลงเรือที่ท่าทอง แต่หาทราบความว่าท่านผู้หญิงอินถึงแก่กรรมไม่ มาทราบความที่กรุงเทพมหานครเมื่อเรือกรมการเมืองนครศริธรรมราชเข้ามาแจ้งความนั้น พระยาเสนานุชิตนั้นบัดนี้กระหม่อมฉันเลื่อนที่ให้มียศ เหมือนพระยาบริรักษ์ภูธร มีสร้อยเพิ่มเข้าว่า พระยาเสนานุชิต สิทธิสาตรามหาสงคราม สยามรัชภักดี พิริยพาหะ ผู้สำเร็จราชการเมืองตกั่วป่า ถือศักดินา ๑๐๐๐๐ มีพานทองคำเครื่องในพร้อม ๑ คนโททองคำ ๑ กระโถนทองคำ ๑ ประคำทองสาย ๑ กระบี่บั้งทอง ๑ สัปทนบ์ศตูแดง ๑ เสื้อโหมดเทศ ๑ เปนเครื่องยศ แลยกเมืองตกั่วป่าให้เปนเมืองโท

ให้เมืองถลาง เมืองตกั่วทุ่งเปนเมืองขึ้น แลได้ตั้งให้นายเอี่ยม บุตร์พระยาเสนานุชิต เปนพระวิชิตภักดี ศรีสุริยสงคราม ปลัดเมืองตกั่วป่า (๔) ให้นายสิงห์บุตร์พระยาเสนานุชิต เปนพระเรืองฤทธิรักษารายฎร์ ผู้ช่วยราชการเมืองตกั่วป่า ให้นายสงวนบุตร์พระยาเสนานุชิต เปนพระสุนทรภักดี ผู้ช่วยราชการในอากรดีบุกเมืองตกั่วป่า แลได้ตั้งพระภักดีนุชิตผู้ช่วยราชการเมืองพังงา ให้เปนพระยาบริรักษ์ภูธร บวรสวามิภักดี เสนามาตย์ราชมนตรี ผู้สำเร็จราชการเมืองพังงา มีถาดหมากทองคำ ๑ คนโททองคำ ๑ ประคำทองคำสาย ๑ กระบี่บั้งทอง ๑ สัปทนบ์ศตแดง ๑ เสื้อเข้มขาบริ้ว ๑ เปนเครื่องยศ ให้นายจันทร์บุตร์เจ้าพระยานครศรีธรรมราชที่ถึงแก่กรรมเปนพระนิกรบริบาล ผู้ช่วยราชการเมืองพังงา ให้นายพลายน้องพระภักดีนุชิต เปนพระพลสงคราม เมืองพังงา แลได้ตั้งให้นายอ่อนบุตร์พระยาบริสุทธิโลหภูมินทราธิบดี เปนพระบริสุทธิโลหภูมินทร์ผู้สำเร็จราชการเมืองตกั่วทุ่ง มีถาดหมากทองคำ ๑ คนโททองคำ ๑ ประคำทองคำสาย ๑ กระบี่บั้งทอง ๑ สัปทนบ์ศตูแดง ๑ เสื้อเข้มขาบริ้ว ๑ เปนเครื่องยศ ให้นายทองน้องนายอ่อน เปนหลวงพิทักษ์ทวีปภูเก็ต ผู้ช่วยราชการเมืองภูเก็ต แต่เมืองภูเก็ตให้ยกมาขึ้นกรุงเทพมหานคร เพราะพระยาภูเก็ต (๕) เขามีความชอบหาสิ่งของต่าง ๆ ส่งเข้ามามาก

ราชการในกรุงเทพมหานครทุกวันนี้ มิแต่ด้วยเรื่องเมืองเขมร เกิดรบพุ่งยุ่งยิ่งกันมาก เปนเหตุด้วยบุตร์ชายหญิงขององค์สมเดจพระหริรักษ์รามมหาอิศราธิยดิ ที่ถึงแก่พิราลัยนั้นไม่มีความสมัคสโมสรแก่กัน ต่างคนต่างจะชิงกันเปนเจ้าเมืองเขมรต่อไป แต่งพวกพ้องออกไปหัวเมืองเกลี้ยกล่อมคนเปนกองทัพแล้ว รบกันหลายแห่งหลายตำบล นักองค์วัฒา นักองค์ศิริวงศ์ ๆ เปนผู้ก่อเหตุเดิม แล้วบัดนี้หนีเข้ามาอยู่ในกรุงเทพมหานคร องค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์ มหาอุปราช กับพระยาเขมรก็อพยพครอบครัวหนีเข้ามาอยู่ที่เมืองพัตยอง เมืองอดงมีไชย ยังอยู่แต่องค์พระหริราชดนัยไกรแก้วฟ้า (๖) กับเจ้าผู้หญิง บัดนี้ที่กรุงเทพมหานครได้แต่งให้เจ้าพระยามุขมนตรี (๗) แลพระยาสีหราชฤทธิไกร (๘) ยกออกไปทางบก โดยทางเมืองพัตยอง แลให้พระยาฤทธิไกรเกรียงหาญ กับพระ (ราช) เสนายกออกไปทางเรือ ยึดเมืองกำปอด เพื่อจะให้รังบการเมืองเขมรให้สงบ บัดนี้การเรื่องนั้นก็ยังไม่จบลง

พระเสนหามนตรี นำแขกเมืองยึดเมืองนครศรีธรรมราช คุมดอกไม้ทองเงินเข้ามาส่งตามกำหนด หนังสือของเสดจฝากมาถึงกระหม่อมฉันนั้น ก็ได้รับทรายความแล้ว ข่าวคราวเหตุการต่าง ๆ ในกรุงเทพมหานครนี้ เห็นเสดจก็อยากจะใคร่ทราย แต่กระหม่อมฉันเสียใจนัก ด้วยยึดราชตระกูลนี้มีเคราะห์ร้าย ไม่มีข่าวดีซึ่งเปน

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

มงคลควรจะถวายออกไป ถวายให้ทรงฟังเลย มิแต่ข่าวไข้ข่าวตาย บรรยายไม่ใคร่จะทัน ครั้นจะไม่กราบทูลถวายออกไป ก็เห็นว่าไม่ควร ด้วยท่านผู้ตายลางท่านก็เปนที่นับถือของเสดจ ลางท่านก็เปนญาติวงศ์พงศ์พันธุ์ของเสดจ จึงจะต้องกราบทูลออกไปให้ทราบ ครั้งก่อนได้ทูลแจ้งข่าวตายมาเพียงกรมหลวงมหิศวรินทร์ (๙) ซึ่งสิ้นพระชนม์ในวันพุธขึ้นสามค่ำเดือนแปด แลเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ (๑๐) ซึ่งถึงอนิจกรรมในวันอาทิตย์ขึ้นเจ็ดค่ำเดือนแปด หนังสือที่ได้กราบทูลไปก่อนนั้นลงวันจันทร์ขึ้นแปดค่ำเดือนแปด หนังสือได้ไปจากกรุงเทพมหานครในวันพุธขึ้นสิบค่ำเดือนแปด ครั้นณวันศุกร์ขึ้นสิบสองค่ำเดือนแปด พระองค์เจ้ามณฑา (๑๑) ในพระยาทสมเดจพระพทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์สิ้นพระชนม์ลง เพราะพระโรคเดิมประชวรมานาน ได้ไว้พระศพในพระโกษฐ์ตั้งไว้ที่ศาลาต้นสนได้เดือนหนึ่งแล้ว ได้เชิญพระศพไปถวายเพลิงที่เมรุวัดบวรนิเวศในวันอาทิตย์แรมสี่ค่ำเดือนเก้า การเปนเสร็จแล้ว ศพเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ก็ได้ชักไปเมรุวัดสระเกษเผาเสร็จแล้ว ได้เลื่อนที่พระยามหาอำมาตยาธิบดี พิริยพาหะ (๑๒) เปนเจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี พระยาปราจิณ (๑๓) เปนพระยามหาอำมาตย์ ครั้นณวันอาทิตย์ขึ้นห้าค่ำเดือนเก้า พระองค์เจ้ามงคลเลิศ (๑๔) พี่ชายแม่เพยป่วยเปนโรคลงรากในเวลาย่ำรุ่ง อาการเหมือนกันกับกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ แก้ไขไม่คลาย ครั้นเวลาบ่ายสองโมงก็ถึงชีพตักไษย ได้ไว้ศพในโกษฐ์มณฑปตั้งไว้ที่บ้านของเธอ ยังไม่ทันได้เผา ครั้นวันพฤหัศบดีขึ้นหนึ่งค่ำเดือนสิบ เวลาเช้า

แม่เพย (๑๕) ไออาเจียรเปนโลหิตออกมามาก ออกทางจมูกออก ทางปาก ไดัตัวสัตว์ออกมากับทั้งโลหิตตัวหนึ่ง มีอาการคล้ายตัว หนอนเล็กหางเปนสามแฉก แต่หมอยังแก้ไขก็ค่อยคลายมา โลหิต ออกข้างเล็กน้อยจางไปแล้ว ครั้นณวันอาทิตย์ขึ้นสี่ค่ำเดือนสิบ เวลา กลางคืนเธอว่าค่อยสบายไอห่างไปนอนหลับได้มาก ตั้งแต่สามยามไป่ จนสามโมงเช้า ครั้นณวันจันทร์ขึ้นห้าค่ำเดือนสิบตันขึ้นอีกเวลาสาม โมงเช้า รับประทานอาหารได้ถ้วยฝาขนาดใหญ่ แล้วนั่งเล่นอยู่กับ บุตรคนเล็ก (๑๖) ไอเปนโลหิตออกมา แล้วก็เกิดเปนโลหิตพลุ่ง พล่านมากเปนที่สุด ออกทั้งทางจมูกทางปาก หลายถ้วยแก้วกระบอก ไม่มีขณะหายใจ พอโลหิตมากแล้วชีพจรทั้งตัวก็หยดทีเดียว ไม่พัน เลย ได้รับประทานจัดการไว้ศพในโกษฐ์ ตั้งไว้ที่ตึกต้นสน แต่ตก แต่งตึกเสียใหม่ให้งามดี เพดานแลยานประตูยานน่าต่างบิดลายเงิน ฝาผนังบิดกระดาษลาย แลตกแต่งสิ่งอื่นมากพอสมควร ครั้นจะ ยกขึ้นไปไว้บนพระมหาปราสาท เห็นว่าจะกีดขวางการพระราชพิธีไม่ พอที่ แต่เท่านั้นก็ดีอยู่แล้ว ศพจะเอาไว้นานต่อเดือนสี่เดือนห้าจึงจะ ได้เผา เดียวนี้กรับประทานทำบุญต่าง ๆ มีเทศนาแลบังสกุลอยู่เนือง ๆ เมื่อวันพุธแรมสิบสามค่ำเดือนสิบ เจ้านายแลคุณหม่อมต่างวังมาถือน้ำ แล้วแวะไปเยี่ยมศพ ได้นิมนต์พระบังสกุลคนละเล็กละน้อย เปนพระ สงฆ์ถึงหมื่นเศษ เจ้านายแลข้าราชการในกรุงแลหัวเมือง แลเจ้าภาษี นายอากรก็นำผ้าขาวแลสิ่งของแลเงินสลึงเงินเฟื้องมาช่วยในการศพก็ เปนอันมาก ที่ให้เปนอนุเคราะห์แก่ชายจุฬาลงกรณ์ หญิงจันทรมณฑล

ชายจาตุรนต์รัศมิ์ ชายภาณุรังษิสว่างวงศ์ บุตรแม่เพยทั้งสี่ก็มิบ้าง
กระหม่อมฉันคิดขอบบุญขอบคุณท่านทั้งปวงครั้นนั้นนักหนา แม่เพย
ตายลงครั้งนี้ เมื่อดอาการก็ควรจะตายอยู่แล้ว ด้วยป่วยโรคนี้มา
ตั้งแต่เสาะแสะมาถึงห้าปี ตั้งแต่ปีมะเสงมา รักษาก็หลายหมอหลายยา
แล้วไม่หาย จึงเห็นว่าถึงคราวที่จะสิ้นอายุตายอยู่แล้ว อายุนับปีเท่า
กับกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ บิดานั้น เหมือนกันกับชายมงคลเลิศซึ่งเปน
พี่ชาย ว่าโดยลเอียดไปกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์มีอายุนับวันตั้งแต่วัน
เกิดจนวันตายได้ ๙๖๓๙ วัน ชายมงคลเลิศนับอายุตั้งแต่วันเกิดจนวัน
ตายได้ ๙๙๐๓ วัน แม่เพยนับอายุตั้งแต่วันเกิดจนวันตายได้ ๙๙๒๓ วัน
มากกว่ากรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ ๒๙๔ วัน มากกว่าชายมงคลเลิศ
๒๐ วัน ศพชายมงคลเลิศนั้นได้รับประทานชักไปเผาเสียที่เมรุวัดบวร
นิเวศ ในวันอาทิตย์แรมสามค่ำเดือนสิบแล้ว เจ้าพ้าอิศราพงศ์ (๑๗)
เมื่อณวันจันทร์แรมสองค่ำเดือนสิบเอ็ด ได้ไปตามกระหม่อมฉันทอด
กระฐินวัดบวรนิเวศ ที่แก้มเธอข้างขวาเปนเมล็ดขึ้นมาแต่เมื่อไรไม่
ทราบ เธอสำคัญว่าเปนสิว เธอบิบดังอาการดังบิบสิว ก็ให้ปวด
อักเสบบวมตั้งแต่หน้าตลอดลงมาถึงหน้าถึงท้อง กรมนรานุชิตเสดจ
ไปประทานยารักษา ครั้นอาการไม่ถอย ใช้ยาหมอบ้าง พระสงฆ์บ้าง
กินแลทาแก้ไขไปหลายหมอ ที่บวมนั้นค่อยย่อมลง ครั้นณวันอาทิตย์
แรมแปดค่ำเดือนสิบเอ็ดเวลากลางคืน พิศม์วรรณโรคนั้นกลับเข้าทำ
ข้างใน ให้จุกเสียดยืดอุจาระปัสสาวะ มาจนวันอังคารแรมสิบค่ำเดือน
สิบเอ็ดเวลาสี่โมงเช้าก็สิ้นชีวิตร กระหม่อมฉันได้ขึ้นไปอายน้ำศพ

แล้วได้รับประทานจัดไว้ศพในโกษฐ์ตั้งไว้ที่บ้านของเธอ พระองค์เจ้านิลวัถา (๑๘) เจ้าน้าของเจ้าฟ้าอิศราพงศ์นั้น ประชวรมาสามสี่เดือนเศษแล้ว หมอว่าเปนพระโรคริดสีดวง จนถึงบวมทั้งพระองค์ ครั้นณวันเสาร์ขึ้นเจ็ดค่ำเดือนสิบสอง เวลาทุ่มหนึ่งกับหกบาทก็สิ้นพระชนม์ เมื่อเวลาสิ้นพระชนม์นั้นกระหม่อมฉันไม่อยู่ ไปทอดกระฐินที่เมืองเพ็ชรบุรี ได้สั่งกรมวรจักร์ (๑๙) ไว้ให้ไปสรงน้ำแทน แล้วจัดไว้พระศพอยู่แห่งเดียวกับเจ้าฟ้าอิศราพงศ์ แต่ต้องไว้พระศพในพระโกษฐ์มณฑป (๒๐) เพราะลองโกษฐ์ไม่มีแล้ว ไปอยู่ที่กรมหลวงมหิศวรินทร์ ๑ อยู่ที่แม่เพย ๑ อยู่ที่เจ้าฟ้าอิศราพงศ์ ๑ อยู่ที่ศพองค์สมเดจพระหิรัญรามมหาอิศราธิบดีเมืองเขมร ๑ จัดส่งออกมาที่ท่านผู้หญิงอิน ๑ ผู้มีบันดาศักดิ์ตายมากนัก ผ่อนปรนไม่ทันเปนความจนใจ

วันอังคารขึ้นสามค่ำเดือนสิบสอง นางแพมารดายิ่งเยาวลักษณแลภักตรพิมลพรรณ แลเกษมสันต์โสภาคย์ แลมนุษย์นาคมานพนั้น คลอดบุตร์เปนหญิงออกแล้วครรภมล (รก) ไม่ออกตั้งแต่เวลาห้าทุ่มหกบาทไป หมอแก้ไขหลายหมอแล้วก็ไม่ออก ครั้นเวลาเจ็ดทุ่มก็ตั้งหอยตาตั้ง ครั้นเวลาสามยามหมอบรัดเล (๒๑) อเมริกันเข้าชักครรภมล (รก) ออกได้ แต่เมื่อนั้นอาการหนักชีพจรอ่อนเสียแล้ว แก้ไม่ฟื้น ครั้นเวลาสามยามสี่บาทก็ขาดใจตาย ได้ให้เอาศพไปฝังไว้วัดสมอราย (๒๒) แต่บุตร์นั้นยังดีอยู่.

วังน่าเดียวนี้ท่านประชวรมาแต่เดือนเก้าข้างขึ้น ตั้งแต่วันศุกร์ขึ้นสามค่ำเดือนเก้ามาไม่ได้เสดจออกเลย ไม่ได้เสดจไปไหนเลย

ท่านบอกอาการว่าประชวรพระโรคลม ให้วิงเวียนแลลมจับเนื่อง ๆ แต่คนทั้งปวงเขาว่าท่านประชวรอย่างอื่น ถึงว่าประชวรอยู่นานดังนี้ ก็ไม่มีใครไปเฝ้าเยี่ยมประชวรเลย เพราะรู้ว่าถึงไปก็ไม่ได้เฝ้า การงานอันใดในวังนั้นจะเพทุลก็ไม่ได้หมด ท่านเสดจอยู่แต่บนเก๋งไม่ได้ลงมาข้างล่างเลยสามเดือนเศษมาแล้ว กระหม่อมฉันจะขอไปเยี่ยม ก็ให้มาห้ามเสียว่าอย่าให้ไป กลัวคนจะลือว่าประชวรมาก ครั้นมาเมื่อวันเจ้าพ้าอิศราพงศ์สิ้นชิวิตรลง กระหม่อมฉันเหนว่าการอาบน้ำศพ แลจัดการไว้ศพเปนน่าที่ของท่าน แต่เหนว่าท่านจะไม่เสดจไปได้ กระหม่อมฉันจึงไปแทน วันนั้นกระหม่อมฉันไปทอดกระฐินก่อน แล้วจึงมาแวะจอดเรือเข้าที่พระตำหนักน้ำในพระบวรราชวัง ท่านทรายเข้าจึงให้หนูตุ้ยลงมารับกระหม่อมฉัน แล้วว่าให้เชิญกระหม่อมฉันเข้าไปเยี่ยมท่านก่อน ท่านลำภุกถึงนัก กระหม่อมฉันก็เข้าไปเยี่ยม เหนอาการท่านก็คล้ายกับปรกติ แขงแรงดีอยู่ไม่โซมซูบผอมดอก เหนเปนผิดปรกติที่ผิวนั้นซีดมากอยู่เท่านั้น แต่ท่านบอกอาการว่าเปนลมจับเนื่อง ๆ จะไปข้างไหนก็จะไปได้ แต่กลัวจะไปลมจับล้มลง กลัวคนจะตื่นเอิกเริกไป วันนั้นหม่อมฉันเหนแต่ท่านนัดพิมเสนหลายครั้ง พิมเสนขวดโตตั้งอยู่ที่นั่นที่เดียว ขยี้ใส่ลงในน้ำ ผ้าขาวชุบเช็ดที่สูงก็เนื่อง ๆ วันนั้นท่านว่าขอให้หมอยาข้างวังหลวงขึ้นไปชุมนุมปฤกษา ใครจะคิดอ่านถวายยาได้บ้าง เจ้ากรมปลัดกรมหมอวังหลวงขึ้นไปชุมนุมปฤกษาคิดอ่านจะถวายยาคนละขนานสองขนาน คิดไปต่าง ๆ ยาที่คิดนั้น

หมอวังน่าว่า ยาอย่างนั้นเคยถวายเสียแล้วหมดไม่ชอบพระโรค หมอก็ต้องเลิกกลับมา ในเดือนสิบสองข้างขึ้นนี้ ท่านให้มาบอกอาการว่าพระอาการนั้นมากไป เสวยไม่ได้บรรทมไม่หลับ หมอไทยแก้มานานแล้ว อาการไม่คลาย จะขอให้หมอจีนถวายยาเปนพระโอสถต่อไป กระหม่อมฉันคิดว่าถ้าพระโรคท่านไม่เปนเช่นอาการท่านบอก เปนเช่นเขาลือจริง หมอจีนถวายเห็นจะชอบพระโรค.

อนึ่งกรมหลวงวงศาธิราชสนิท (๒๓) ก็ป่วยโรคคล้ายกับเจ้าพระยานคร ลมขับล้มลงแล้วก็เสียจำหระซ้าย ตั้งแต่วันเสาร์ขึ้นสิบเอ็ดค่ำเดือนเก้ามา เธอใช้ยาของเธอรักษาตัวเธอเองบ้าง หมอกัมเบล (๒๔) ให้ยาบ้าง แต่บัดนี้อาการก็ว่าค่อยคลายแล้ว แต่กระหม่อมฉันเห็นว่า ไม่ดีกว่าเจ้าพระยานครมากนัก ดีกว่าเจ้าพระยานคร แต่ที่โสตรไม่ตึง โรคอย่างนี้รักษาหายยากอยู่.

พระองค์เจ้าดวงจันทร์ตั้งแต่เดือนเก้ามาจนเดือนสิบประชวรมาก เปนพระโรคบิดตกพระโลหิตพระเสมหะ กระหม่อมฉันให้ท้าวสมศักดิ์ (๒๕) ขึ้นไปเยี่ยม เพราะที่บนอาการไม่ได้ทูลท่าน ยอกลงมาว่าครั้งนี้ท่านจะยังไม่สิ้นพระชนม์ ท่านคงจะหาย ครั้นเมื่อวันพุธแรมสี่ค่ำเดือนสิบเอ็ด ท่านเสดจลงมาหากระหม่อมฉัน ตรัสบอกว่าท่านหายประชวรแล้ว เมื่อวันอาบน้ำศพเจ้าพ้าอิศราพงศ์ ท่านก็เสดจไปได้ แต่พระองค์เจ้าดารา (๒๖) นั้นกระหม่อมฉันวิตกอยู่ ด้วยท่านก็ชุดโซมซูบผอมมานานแล้ว ครั้งนี้ท่านพยใครท่านก็ทรงกรรแสงร่ำไป ประชวรลมวันละสองครั้งสามครั้ง อุสาหะพาหลานเสดจลงมาหากระหม่อมฉันวันหนึ่ง การต่อไปจะเปนอย่างไรก็ไม่ทรายเลย.

ชายศรีสิทธิธงไชย หญิงอรไทยเทพกัญญาแลญาติพี่น้องอื่น ๆ พวกเมืองนครศรีธรรมราชก็อยู่เย็นเปนศุขอยู่โดยมาก ไม่ป่วยไข้อันใดนัก แต่บัวมารดาศรีสิทธิธงไชย หญิงอรไทยเทพกัญญาป่วยเปนวรรณโรคเนื่อง ๆ หายไปคราวหนึ่ง แล้วก็กลับเปนอีก แต่ไม่ขันที่สลักสำคัญดอก เห็นจะเปนโทษโลหิตแลน้ำเหลืองเสียจะต้องรุ่ถ่ายใหญ่ ๆ เสียสักคราว เหนจะปรกติดีไปดอก ไม่สู้อไรนัก หนู (๒๗) บุตรเจ้าพระยามหาศิริธรรมนั้น เปนเหตุอย่างไรไม่ทราบ สิ่งของในเย่าเรือนจำนำเขาเสียหมด ของไปตกอยู่ที่ผู้รับจำนำราคาถึง ๓๕ ชั่ง แต่ยังคงมีอยู่ เมื่อไรญาติพี่น้องจะเข้ามาถอนำหรือรับเยียหวัด จะไปพักที่เรือนแล้ว ก็ไปยืมเอามาเรียงรายไว้ ครั้นพวกนั้นไปแล้ว ก็ให้ข่าวขนไปคืนผู้รับจำนำ ภายหลังท่านผู้หญิงเยียม (๒๘) สืบทราบเข้าว่าเปนดังนั้น ก็เข้ามาชำระกัน ต้นเหตุที่จะได้ทราบนั้นเพราะเกิดความเขาทิ้งหนังสือกล่าวโทษ หม่อมเจ้าบรรจง (๒๙) ว่าซุกซนเปนณี่สินมาก แลหนูไปสมคบกับหม่อมเจ้าบรรจง ด้วยนับถือกันว่าเปนญาติข้างคุณตานี่ (๓๐) กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ หม่อมเจ้าบรรจงเที่ยวหลวกลวงข้างโน้นข้างนี้ เอาเงินแลสิ่งของเขาไป คิดเปนเงินถึง ๕๘ ชั่ง ต้องจำไว้ เร่งเงินให้เขาก็ไม่ได้ กระหม่อมฉันจึงได้หักเอาเยียหวัดหม่อมเจ้าในกรมหมื่นสรินทรรักษ์ไว้ทั้งกรม ใช้ณี่เสีย แล้วตัวหม่อมเจ้าบรรจงก็ไล่ไปเสียจากวังแล้ว แต่หนูนั้นเขาทำวุ่นในตัวของเขาเอง หมดไปในทรัพย์เขาเอง ไม่ได้เปนณี่ใคร กระหม่อมฉันก็นิ่งอยู่.

ในปีนั้นภายหลังแต่หญิงสุขมาลมารศรี บุตรสำลิเกิดแล้วนั้นมา กระหม่อมฉันมีบุตรอีกสามคน คือ บุตรหญิงชื่อ นาริรัตนา ออกเมื่อวันเสาร์ขึ้นสิบเอ็ดค่ำเดือนหก มารดาชื่อดวงคำ เปนลาว ๑ คือ บุตรชื่อไชยานุชิตเปนบุตรที่ ๗ ของเที่ยง ออกเมื่อวันอังคารแรมหกค่ำเดือนเก้า ๑ คือหญิงเล็กน้องยิ่งเยาวลักษณ์ ออกเมื่อวันอังคารขึ้นสามค่ำเดือนสิบสอง จะได้ชื่อว่าบรรจบเบญจมา ๑ บุตรกระหม่อมฉันมีอยู่บัดนี้ ชาย ๒๔ หญิง ๒๑ รวมเปน ๔๕ คน อยู่ดีอยู่หมดไม่ป่วยไข้.

การศพท่านผู้หญิงอินนั้น กระหม่อมฉันได้สั่งให้เจ้าพนักงานคุมโกษฐ์ออกมา กับได้ให้เงินสิบชั่ง ไตรสังเคตเจ็ดสำรับ มอบให้มาแก่พระเสนหามนตรีด้วยแล้ว.

จดหมายมาณวันพุธ แรมสามค่ำ เดือนสิบสอง ปีรกาตรีศก ศักราช ๑๒๒๓ เปนวันที่ ๓๘๔๓ ในรัชกาลปัตยุบันนี้.

ในพระราชหัดถฉบับที่ ๔

๑ ชายคัคณางค์ พระเจ้าลูกยาเธอ คือกรมหลวงพิชิตปริชากร ประสูตร์เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๙๘ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒

๒ พระยาฤทธิไกรเกรียงหาญ (เสือ) เปนข้าหลวงเดิมในรัชกาลที่ ๔

๓ ท่านผู้หญิงอินภรรยาเจ้าพระยานครน้อยคืนเมือง เปนธิดาพระยาพินาศอัคคี พระยาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยกย่องดำรัสเรียกว่า “พี่อิน” แจ้งอยู่ในหนังสือจดหมายหลวงอุดมสมบัติ

๔ นายเอี่ยม บุตรพระยาเสนานุชิต (นช) ถึงรัชกาลที่ ๕ ได้เปนพระยาเสนานุชิต ผู้ว่าราชการเมืองตะกั่วป่า

๕ พระยาภูเก็ต (ทัด) ถึงรัชกาลที่ ๕ เลื่อนเปนพระยาวิชิตสงคราม ขางวางเมืองภูเก็ต

๖ องค์พระหิริราชดนัย คือสมเด็จพระศรีสุริเยนทร์ พระเจ้ากรุงกัมพูชาบัดนี้

๗ เจ้าพระยามุขมนตรี (เกษ) บุตรเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)

๘ พระยาสีหราชฤทธิไกร (บัว) เปนข้าหลวงเดิมรัชกาลที่ ๔

๙ กรมหลวงมหิศวรินทรามเรศร พระเจ้าลูกยาเธอรัชกาลที่ ๒ ทรงพระนามพระองค์เจ้าโต ประสูตรในรัชกาลที่ ๑ เมื่อปีกุญ พ.ศ. ๒๓๔๖ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๔

๑๐ เจ้าพระยาธรรมา (เสือ) บุตรเจ้าพระยารัตนาพิพิธ (สน)

๑๑ พระองค์เจ้าหญิงมณฑา พระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ ๑ ประสูตรเมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๓๓๓

๑๒ พระยามหาอำมาตย์ (บุญศรี) ถึงรัชกาลที่ ๕ เปนเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี

๑๓ พระยาปราจิณ (ลมั่ง) บุตรเจ้าพระยารัตนาพิพิธ (สน) ถึงรัชกาลที่ ๕ เปนเจ้าพระยาธรรมา

๑๔ พระองค์เจ้ามงคลเลิศ พระองค์เจ้าทรงตั้ง ในกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์

๑๕ คือสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี

๑๖ คือสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช

๑๗ เจ้าฟ้าอิศราพงศ์ ในกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ พระองค์เจ้าดาราวดี ลูกเธอกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเปนพระมารดา

๑๘ พระองค์เจ้านิลวัถา มักเรียกกันว่า “พระองค์ถา” ลูกเธอกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ประสูตรเมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๓๓๖ เจ้าน้องร่วมเจ้าจอมมารดากับพระองค์เจ้าดาราวดี

๑๙ กรมวรจักร พระเจ้าลูกยาเธอในรัชกาลที่ ๒ ทรงพระนามพระองค์เจ้าปราโมช ประสูตรปีชวด พ.ศ. ๒๓๕๙ เปนกรมหมื่นแล้วเลื่อนเปนกรมขุนวรจักรธรานุภาพในรัชกาลที่ ๔ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๕

๒๐ พระโกษฐ์มณฑปที่ดำรัสั่น คือพระโกษฐ์หุ้มผ้าขาว อย่างที่ทรงพระศพพระองค์เจ้าวังน่าแลพระองค์เจ้าตั้งในชั้นหลัง พระโกษฐ์ที่ประกอบเปนมณฑปเวลานั้นยังไม่ได้สร้าง

๒๑ หมอบรัดเล เปนพวกมิชันนารีเข้ามาอยู่แต่ในรัชกาลที่ ๓ ตั้งบ้านเรือนแลโรงพิมพ์อยู่ที่ปากคลองบางกอกใหญ่ ริมป้อมวิชัยประสิทธิ์ ตายในรัชกาลที่ ๕

๒๒ วัดสมอรายเปนนามเดิมของวัดราชาธิวาส

๒๓ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท พระเจ้าลูกยาเธอในรัชกาลที่ ๒ ทรงพระนามพระองค์เจ้านวม ประสูตรในรัชกาลที่ ๑ เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๕๑ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๔

๒๔ หมอกัมเบล เปนชาติสก๊อต เข้ามาอยู่เปนแพทย์ประจำสถานกงสุลอังกฤษ

๒๕ ท้าวสมศักดิ์ (นก)

๒๖ พระองค์เจ้าดารา ลูกเธอในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เปนพระมารดาเจ้าพ่าอิศราพงศ์

๒๗ หนู บุตรเจ้าพระยามหาศิริธรรม คนเดียวกับหนูชี

๒๘ ท่านผู้หญิงเปี่ยม ภรรยาพระยาสรเสนา (สวัสดิ ชโต) เปนธิดาสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่

๒๙ หม่อมเจ้าบรรจง ในกรมหมื่นสุรินทรรักษ์

๓๐ คุณตานี เจ้าจอมมารดากรมหมื่นสุรินทรรักษ์ เปนธิดาเจ้าพระยามหาเสนา บุนนาค แต่เจ้าคุณนวลมิได้เปนมารดา

ฉบับที่ ๕

จดหมายฉันให้มาถึงข้า (๑) หนังสือของข้าฉบับ ๑ กับหนังสือของพระองค์เจ้าข้าทมราช เจ้าอาวาสเจ้าน้าของฉันฉบับ ๑ ซึ่งส่งมาแต่เมืองนครศรีธรรมราช ณวันอาทิตย์แรมหกค่ำเดือนห้านั้น ได้มาถึงมือฉันเมื่อณวันพุธขึ้นสองค่ำเดือนหก หนังสือของข้าก็แจ้งพระอาการมาถ้วนถี่ แลกล่าวคุณความจงรักภักดีของญาติพี่น้องทั้งปวงพร้อมเพรียงกันเยี่ยมเยียนพยาบาลรักษา ออกชื่อมาทุกท่านทุกนาย บรรดาที่อยู่เมืองนครศรีธรรมราช เว้นแต่เจ้าพระยานคร ซึ่งเปนผู้ป่วยเหมือนพระอาการนั้นทีเดียว ไม่มีกล่าวโทษผู้ใดเลย ถึงแพทย์หมอที่ได้ถวายยาถวายอยู่งานก็ได้ออกชื่อมา ทั้งหมอหลวงสองนาย ทั้งหมอในตำแหน่งกรมการแลหมอข้าในกรม ก็เห็นเปนอันพร้อมเพรียงทำเต็มมืออยู่แล้ว ถ้าการเปนจริงดังหนังสือของข้าว่ามา การก็เห็นว่าเปนการดีที่สุดอยู่แล้ว แต่ในหนังสือของพระองค์ท่าน มีมาถึงฉันในห่อเดียวกับหนังสือของข้านั้น มีความว่า ท่านประชวรครั้งนี้เปนสาหัสหนักอยู่แล้ว ขอให้ฉันจัดเรือกลไฟออกไปรับเสด็จเข้ามาในกรุงเทพ ฯ โดยเร็ว อย่าให้ท่านต้องตกอยู่เมืองนครศรีธรรมราชเลย ด้วยท่านไม่มีที่จะเหลียวเห็นใครนอกจากตัวฉัน การในหนังสือรับสั่งของท่านเปนดังนี้ ข้าจะโปรดให้ฉันทำอย่างไร เมื่อคำนึงไปถึงพระโรคของท่าน ก็เปนพระโรคอย่างใหญ่ ควรจะเรียกว่าลมอัมพาธ ถ้าจะนับตัวผู้ที่ป่วยอย่างนี้ในญาติของข้า ก็เหมือนกันกับโรคข้านุ้ยใหญ่ (๒)

แลโรคเจ้าพระยานคร แลโรคพระองค์เจ้าสว่าง (๓) ๆ นั้นก็เปนลง เมื่อวันพฤหัศบดีขึ้นสิบสี่ค่ำเดือนสามปีที่แล้วมา แก้ไขก็ไม่พ้น อยู่ได้ เจ็ดแปดวันก็ตาย ความได้มีแจ้งอยู่ในจดหมายถวายพระองค์เจ้าปทมราชมาณยัง ๑ แล้ว ก็พระอาการครั้งนี้ก็เห็นว่าคล้ายกัน พระชนม์ท่านนั้นก็มากถึง ๗๕ แล้ว แก่กว่าข้านุ้ยใหญ่เมื่อถึงแก่กรรมถึง ๒๘ ปี แก่กว่าพระองค์เจ้าสว่างครั้งนี้ถึง ๒๙ ปี แก่กว่าเจ้าพระยานครเมื่อแรกป่วยลงถึง ๒๗ ปี พระอาการจะเปนอย่างไร ให้วิตกนัก เมื่อท่านจะเสดจเข้ามาที่กรุงเทพ ฯ นี้ ฉันก็ไม่มีหมอที่ดีกว่าขุนรัตนแพทย์แลขุนวาโยนารถนั้นเลย การอันนี้จะว่าให้เห็นจริงได้ เหมือนกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ เปนพี่ชายของฉันเปนเจ้าใหญ่นายโต ประชวรลงพระอาการเช่นนี้ ฉันก็ได้ไปนั่งเฝ้าอยู่แทบทกวัน ให้หมอหลวงทั้งวังหลวงวังน่าชุมนุมกันคิดอ่านรักษา พระอาการก็ไม่คลายไม่หาย จนถึงหมออังกฤษในเรือรบ ซึ่งมาอยู่ในเวลานั้น ก็ได้หามาถวายยา พระอาการก็ไม่หาย ประชวรได้เก้าวันก็สิ้นพระชนม์ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ตัวเธอก็เปนหมออย่างเอกอยู่เองในกรุงเทพ ฯ นี้ แลบัดนี้ก็เปนเจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ในน้องยาเธอของฉัน ฉันได้ให้ว่าราชการเปนกำลังอยู่แทบทกแห่ง เมื่อเดือนเก้าปีหลังป่วยอย่างนี้ลง ฉันเองกับเจ้านายต่างกรมแลท่านเสนาบดีก็ไปชุมนุมพร้อมกัน ช่วยกันหาหมอมารักษา ถึงอาการค่อยคลายก็ไม่หายไปได้ คงลงลำบากง่อน ๆ แง่น ๆ คล้ายกับเจ้าพระยานครนั้นแล.

ในกรุงเทพ ฯ นี้ญาติพี่น้องของท่านก็มีอยู่มาก ทั้งพวกราชตระกูลฝ่ายฉัน แลญาติชาวนครฝ่ายข้า ก็เมื่อท่านเสดจอยู่ในกรงเทพ ฯ นี้แต่ก่อนนานแล้ว พึ่งพาอาศรัยใครได้เท่าไร การทั้งปวงก็แจ้งในพระไทยของท่าน ในใจของข้า ฝ่ายฉันสงสารท่านว่าท่านพลัดกับข้าแยกย้ายกันอยู่ ไม่ได้พบกันเลยถึง ๔๐ ปีเศษ จนท่านก็ทรงพระเจริญมากแล้ว ข้าก็ชรามากแล้ว ฉันจึงได้เชิญเสดจท่านออกไปให้ได้ประสบพบกับข้า ด้วยเข้าใจว่าถ้าข้าป่วยไข้อไรลง ผู้อื่นที่จะประฏิบัติให้ข้าได้ความสบายกว่าท่านที่เปนบุตรของข้าผู้เดียวนั้นไม่มี อนึ่งฉันก็สงสารข้ายิ่งนัก กลัวว่าข้าจะต้องเสียใจเมื่อปลายมือ จึงได้ยอมให้ท่านเสดจอยู่กับข้า ตั้งใจไว้ว่าต่อเมื่อใดข้าไม่มีตัวแล้ว ฉันจึงจะไปรับท่านเสดจกลับมา ก็ครั้งนี้ท่านประชวรหนักลง ถ้าเสดจกลับมาอยู่กรุงเทพ ฯ นี้ จะเสดจอยู่วังหลวงหรืออยู่วังน่า ใครจะรักษาพยาบาลท่านสนิทชิดชมดีไปกว่าข้า ฉันก็ไม่ทราบเลยว่าท่านจะเสียไส้ไว้ใจใคร ก็ถ้าท่านโปรดใครจะให้พยาบาล โปรดหมอไหนที่เคยทรงนับถือ ถ้ามีหนังสือเข้ามาให้ฉันพาไปส่ง ฉันก็จะทำตาม แต่ซึ่งว่าจะเสดจเข้ามาให้ได้นั้น ฉันก็ไม่ขัดรับสั่งดอก แต่การนั้นจะต้องใจต้องความคิดของข้านั้นแล้วหรือ ด้วยพระองค์ท่านก็เปนของข้า ๆ ก็เปนของท่าน ฉันเองก็ดีเจ้านายอื่นก็ดี ก็เปนแต่ญาติแลลูกหลานห่างกับท่านแลข้า ไม่ควรจะยังคับยังญชาให้ผิดแก่ความคิดความชอบของข้าไป ฉันเกรงใจข้านัก ฉันไม่รู้ที่จะทำอย่างไรเลย ถึงกระนั้นครั้งนี้ฉันก็ได้จัดเรือกลไฟมหาไชยเทพ ให้มีเจ้าพนักงานสนมกรมวัง

แลข้าราชการฝ่ายใน เตรียมออกมารับเสดจตามธรรมเนียมตามรับสั่ง แต่ยังวิตกนัก ทางที่จะเสดจมาแต่เมืองนครจนถึงท่าศักดิ์ประมาณ ๓๐๐ เส้น แล้วลงเรือเล็กมาตามลำคลอง จนถึงที่เรือไฟจอดประมาณ ๔๐๐ เส้น เรือไฟจะแล่นมาแต่ปากพยาจนถึงปากน้ำเจ้าพระยาโดยเร็วที่เดียวก็สี่คนสี่วัน เพราะต้องหยุดกลางทางรับลำเลียงฟืน ในฤดูนี้เปนลมสำเภาแลลมพายุศีศะเขา แลสลาตันก็กล้า เมื่อเสดจมากลางทางขึ้นยกลงน้ำร่อนรับร่อนเร่ ถ้าพระอาการแปรผันเปนอย่างไรไป จะกลับก็ใช่จะไปก็ผิด ยากที่เดียว ฉนั้วิตกนักครั้งนี้ จะจัดหมอออกไปรับเสดจที่ดีไปกว่าขุนรัตนแพทย์ หมื่นวาโยนารถก็ไม่มี เจ้าพระยานครเขาก็ประคับประคองโต้มาได้หลายปี จะเสดจมาครั้งนี้จะให้หมอสองนายนั้นเข้ามาส่งเสดจฤๅ ที่เจ้าพระยานครก็ไม่มีหมอจะอยู่ระวัง โรคอย่างนี้เมื่อจะหนักมากก็หนักไม่ทันรู้ตัว แลไม่เห็นมีผู้ใดชนะคะคานมาเลย ข้าจงได้ โปรดปฤกษาหาฤๅกันดูกับหม่อมน้อยใหญ่หม่อมน้อยเล็ก พระยาเทพอรชุน พระเสนหามนตรี พระยกกระบัตร กรมการด้วยเถิด แล้วจึ่งปฤกษาว่ากล่าวกับพระองค์ท่านดู ถ้าตกลงกันว่าควรจะเสดจ ก็จงคิดอ่านเชิญเสดจมาให้ดี ถ้าเหนว่าไม่ควรจะเสดจ ก็จงช่วยกราบทูลผ่อนผัน อย่าให้ท่านขัดเคืองฉันว่าขัดรับสั่ง ข้าก็ดีหม่อมน้อยใหญ่หม่อมน้อยเล็กก็ดีจงเอนดูฉันให้มากเถิด.

จดหมายมาณวันศุกร์ ขึ้นสิบสี่ค่ำ เดือนหก ปีขอจัตวาศก ศักราช ๑๒๒๔ เปนวันที่๔๐๐๖ ในรัชกาลปัตยุบันนี้.

ในพระราชหัดถฉบับที่ ๕

๑	ป้า คือเจ้าจอมมารดานุ้ยเล็ก	เจ้าจอมมารดาพระองค์เจ้าป้ทมราช
๒	ป้านัยใหญ่ เจ้าพระยานครพัฒน์ มหาศักดิพลเสพ	เจ้าจอมมารดานัยใหญ่ในรัชกาลที่ ๑ แลเปนเจ้าจอมมารดากรมพระราชวังบวร
๓	พระองค์เจ้าสว่าง	ในกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ

ฉบับที่ ๖

จดหมายถวายมายังพระองค์เจ้าปทมราช เจ้าอาวาสเจ้าน้าของ
กระหม่อมฉันให้ทราบ ด้วยหนังสือรับสั่งของเสดจ โปรดให้ขน
หมื่นชาวอภิรมย์ถือมานั้น ได้มาถึงมือกระหม่อมฉัน เมื่อณวันอาทิตย์
ขึ้นสิบเอ็จค่ำเดือนแปดอุตราสาธ ความได้อ่านทราบแล้ว กระหม่อม
ฉันคิดด้วยเกล้า ฯ ว่าเสดจประชวรครั้งนี้ ประชวรพระโรคใหญ่พระ
โรคมาก พระชนม์พรรษาก็มากแล้วจะเสดจไป ๆ มา ๆ ในกลางทเล
กระหม่อมฉันก็วิตกมากนัก ซึ่งว่าจะเชิญบ้านุ้ยเข้ามาด้วยนั้น บ้า
นุ้ยก็ออกมาจากกรุงอยู่เมืองนครศรีธรรมราชแต่อายุ ๕๓—๕๔ ปี ก็ยัง
บ่นว่ากลัวทเลนัก แต่บ้านุ้ยอยู่เมืองนครศรีธรรมราชไม่ได้เข้ามาเลย
ถึง ๔๕ ปีมาแล้ว อายุบ้านุ้ยก็ถึง ๙๘ นับว่า ๙๙ ปีมาแล้ว ถ้ามีสติ
อยู่ไม่หลงใหล ก็เห็นจะไม่ยอมมา ก็ถ้าหลงใหลพันเพ้อน จะพา
มาร่อนรับร่อนเร่ ก็เปนทวิตกนัก พระองค์ของเสดจนั้นเพราะเปน
เจ้าเปนนาย อย่างไร ๆ เมื่อสิ้นความวิตกความประสงค์แล้ว ก็ควร
จะต้องเสดจกลับคืนมายังกรุงเทพมหานครจงได้ ก็ถ้าเสดจกลับมา
แล้วให้การเปนเสร็จแต่ครั้งหนึ่งคราวเดียวได้ก็เปนดี ก็ถ้ากลับมีพระ
ประสงค์จะให้ไปส่งเสดจอิก แล้วรับเสดจอิกเปนหลายครั้งหลายคราว
กระหม่อมฉันวิตกนัก เพราะบ้านุ้ยก็ชรามากแล้ว เสดจก็เจริญพระชน
มายุมาก แล้วก็ประชวรอยู่ด้วย ก็ถ้าเสดจจะทรงรฦกถึงกระหม่อม
ฉัน ๆ นึกว่าในกลางเดือนเก้าฤาแรมอ่อน ตัวกระหม่อมฉันจะลงไป

เผ้าเสดจเอง แต่จะขอเผ้าเพียงปากน้ำเมืองนครศริธรรมราช จะให้มีผู้ไปรับเสดจลงมาพบกระหม่อมฉัน เพราะจะขึ้นไปเผ้าให้ถึงเมืองนครศริธรรมราชอย่างครั้งก่อน ก็จะเปนที่มีความลำยากแก่เจ้าพระยานครแลกรมการไพร่ข้าราชการทั้งปวงนั้นไป กระหม่อมฉันจะหยุดเรืออยู่เพียงปากน้ำเมืองนครศริธรรมราช แล้วจะให้ชายศริสิทธิธงไชย หญิงอรไทยเทพกัญญาบุตรกับมารดาไปเผ้าถึงที่ประทับ แลเยี่ยมเยียนย่านุ้ย แลญาติพี่น้องแล้วกลับลงมาเรือ ถ้าจะเสดจมาให้กระหม่อมฉันเผ้าได้ ก็จะเชิญเสดจมาด้วย เมื่อเสดจมาพบกับกระหม่อมฉันแล้ว กระหม่อมฉันจะได้กราบทูลปฤกษาหารือการให้ถ้วนถี่ ก็ถ้ามีพระประสงค์จะเสดจกลับมากรุงเทพ ฯ ให้ได้ ก็จะได้เสดจกลับมาพร้อมกับกระหม่อมฉันทีเดียว เปนพระเกียรติยศสมควร เหมือนเมื่อเวลาแรกเสดจออกไปเมืองนครศริธรรมราชนั้น ถ้าจะยังไม่เสดจกลับ ก็จะได้ให้ไปส่งเสดจกลับไปอยู่กับย่านุ้ย ไม่ต้องเสดจเข้ามาเยี่ยมกระหม่อมฉันให้ลำยากถึงกรุงเทพ ฯ เลย

พระองค์เจ้าดุษดี (๑) สิ้นพระชนม์แล้วแต่วันศุกร์แรมสิบค่ำเดือนแปดบุรพาสาธ พระศพเชิญไปไว้ที่วังเจ้าฟ้าอิศราพงศ์ ได้ยินว่าจะได้ถวายพระเพลิงต่อเดือนเก้า การทั้งปวงเปนการในพระบวรราชวัง อนึ่งหม่อมเจ้าชอุ่มในเจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ ซึ่งภายหลังมาได้เลื่อนเปนกรมหมื่นเทวานุรักษ์ ป่วยโรคหืดมานานแล้ว ในปีนี้ตั้งแต่เดือนหกมาป่วยหนักลง ถึงชีพตักษัยเสียแล้ว เมื่อณวันพุธแรมหกค่ำเดือนแปดอุตราสาธ จะได้ปลงศพในเดือนเก้าฤๅเดือนสิบ

จดหมายมาณเดือนแปด ปีกุนเบญจศก ศักราช ๑๒๒๕

ในพระราชหัตถฉบับที่ ๖

๑ พระองค์เจ้าดุษฎี ลูกเธอในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ประสูตรในรัชกาลที่ ๑ เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๓๓๕

ฉบับที่ ๗

จดหมายมายังพระยาวิชิตสรไกร พระเสนหามนตรีให้ทราบ ด้วยบัดนี้ข้าพเจ้ามีเรือกลไฟขึ้นใหม่อีกลำหนึ่ง ให้ชื่อว่า บรมราชวรฤทธิ์ (๑) มีกำลังร้อยแรงม้า เดินสิบสองหนอด ข้าพเจ้าจะใคร่ลองเรือไปแล่นเล่นในทเลตามลมอากาศพอสบาย ไม่อยากจะขึ้นบ้านขึ้นเมืองใด ไม่อยากได้ของถวายแลอไร ๆ ของผู้ใดดอก เพราะท่านทั้งปวงได้เสียของถวายมามากแล้ว อนึ่งเมื่อวันอาทิตย์ขึ้นสิบเอดค่ำเดือนแปดอุตราสาธ ข้าพเจ้าได้รับหนังสือของพระองค์เจ้าบ๋ทมราชมีมาถึงข้าพเจ้าฉบับ ๑ ความว่าท่านมีพระประสงค์จะเสดจมากรุงเทพ ฯ จะใคร่พบข้าพเจ้า ขอให้จัดเรือกลไฟไปรับ ข้าพเจ้าเหนพระองค์เจ้าบ๋ทมราชก็เจริญพระชนมายุมาก แลวก็ประชวรอยู่ด้วย จะเสดจมาในทเลลำบากนัก ข้าพเจ้าวิตกอยู่ เมื่อท่านทรงรฤกถึงจะใคร่พบข้าพเจ้าแล้ว ในกลางเดือนเก้าฤาแรมอ่อน ๆ ข้าพเจ้าจะไปทอดเรืออยู่เพียงปากน้ำเมืองนครศรีธรรมราช จะใช้ชายศรีสิทธิธงไชย หญิงอรไทยเทพกัญญา บุตรกับมารดาแลญาติขึ้นไปเฝ้าแต่เวลาเช้าถึงพระองค์ท่าน แลเยี่ยมเยียนบำนุยแลญาติอื่น ๆ แล้วไปนมัศการพระมหาธาตุ เวลาบ่ายแล้วจะได้กลับมาลงเรือณวันนั้น ให้พระยาวิชิตสรไกร พระเสนหามนตรี จัดเรือ จัดช้างวอช้างกูบมารับในเวลาเช้า ถ้าพระองค์เจ้าบ๋ทมราชจะใคร่เสดจลงมาพบข้าพเจ้าที่เรือ ก็ให้พระยา

วิชิตสรไกร พระเสนหามนตรี ช่วยกันประคับประคองรับเสดจส่งเสดจ
ให้ท่านเสดจมาโดยสบายตามพระประสงค์เถิด จงอย่าได้ปลูกพลับ
พลาฝ่าเลื่อนแลจัดการอื่น ๆ นอกจากการที่ว่านี้เลย ข้าพเจ้าไม่ขึ้น
บ้านขึ้นเมืองแล้ว เพราะจะขึ้นไปถึงที่ประทับเมืองนครศรีธรรมราช
อย่างครั้งก่อน ก็จะเปนที่มีความลำบากแก่เจ้าพระยานคร แลกรม
การ แลไพร่ใช้ราชการนั้นไป.

ในพระราชหัตถฉบับที่ ๗

๑ เรือพระที่นั่งบรมราชวรฤทธิ์ เข้าใจว่าลำเดียวกับที่ (เปลี่ยนนาม) ปรากฏภายหลังว่าเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดช เปนเรือกล ไฟ ๒ ปล่อง

ฉบับที่ ๙

ขดหมายมายังหม่อมน้อยใหญ่ หม่อมน้อยเล็กให้ทราบ ด้วยเรือบรมราชวรฤทธิ์ ซึ่งข้าพเจ้ามา แลเรือมหาไชยเทพ ซึ่งพระองค์เจ้าบ๋ทมราชเสดจมา แลเรืออันซึ่งใช้จักรออกจากที่ทอดสมอหน้าเมืองนครศรีธรรมราช ในวันอาทิตย์แรมแปดค่ำ เดือนเก้า มาในกลางคืนมืดนัก ไม่เหนเขาเหนฝั่ง กลัวศิลารุงรังที่ช่องสมุย ต้องรอ ๆ มาจนรุ่งถึงแหลมคอกวาง เรือข้าพเจ้าใช้จักรออกไปใกล้เกาะสมุย แต่ได้ดูอยู่แต่ห่าง ๆ เพราะผู้นำทางไม่มี เวลานั้นลมก็จัด คลื่นก็กล้าฝนก็ตกลงมามาก ข้าพเจ้าก็ใช้จักรข้ามไปออกช่องอ่างทองทีเดียว เมื่อออกช่องอ่างทองมาแล้วนั้น ยังแลเหนเรือมหาไชยเทพ แลเรือราญรุกราชไพรี ใช้จักรออกช่องอ่างทองตามมาข้างหลัง แต่ในวันจันทร์แรมเก้าค่ำเดือนเก้านั้น เรือข้าพเจ้าก็หาได้แวะเข้าที่ชุมพรไม่ ใช้จักรมาทางลึกนอกเกาะง่ามไม่ได้หยุดเลย จนมาถึงน่าด่านเมืองสมุทปราการ วันอังคารแรมสิบค่ำเดือนเก้า เวลาเที่ยงหยุดอยู่หน่อยหนึ่ง แล้วก็ใช้จักรขึ้นมาถึงกรุงเทพมหานครนี้ เวลาบ่าย ๒ โมง แต่เรือมหาไชยเทพนั้น ได้ยินว่าในวันจันทร์แรมเก้าค่ำเดือนเก้า เวลาเย็นแวะเข้าที่เมืองชุมพร เรือเกยตื้นติดอยู่ออกไม่ได้ จนต้องถ่ายคนถ่ายของออกหมด เรือจึงลอยลำขึ้นได้ ต้องรอจัดเรืออยู่จนวันอังคารแรมสิบค่ำเดือนเก้าอีกวันหนึ่ง ต่อวันพุธแรมสิบเอดค่ำเดือนเก้า จึงได้ใช้จักรมาได้ มาถึงกรุงเทพ ฯ วันพฤหัศแรมสิบสองค่ำเดือนเก้าเวลาพลบค่ำ

ได้รับเสด็จพระองค์เจ้าบุทมราชขึ้นมาในวังในวันนั้น ได้จัดตึกใหม่ซึ่งทำลงในเรือนบ้านนุ้ยใหญ่ เรียกว่าเรือนแม่แขอยู่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์นั้น ถวายให้เสด็จประทับอยู่ ด้วยท่านไม่ชอบพระไทยที่จะเสด็จไปอยู่ที่ตำหนักของท่านในพระบวรราชวังแล้ว ตั้งแต่เสด็จมาในเรือก็ดีขึ้นบกแล้วก็ดี พระอาการก็เปนปรกติอยู่เหมือนอย่างเดิม ไม่ประชวรมากไป ไม่คลายขึ้น แต่เมื่อพวกข้าในกรมยังมาไม่ถึง ได้คิดกับจมื่นจิตรเสน่ห์ (๑) แล้วว่า ครอบครัวข้าในกรมที่ปะปนด้วยผู้ชายนั้น จะให้อาศรัยอยู่ที่บ้านเจ้าพระยานครไปก่อน เมื่อพระองค์เจ้าบุทมราชเสด็จมาถึง จมื่นจิตรเสน่ห์ก็ได้ไปรับเสด็จ ความทั้งปวงนี้กราบเรียนบ้านนุ้ยให้ทราบด้วย ข้าพเจ้าก็วิตกอยู่กลัวบ้านนุ้ยจะไม่สบาย ด้วยพระองค์เจ้าบุทมราชเสด็จเข้ามาเสียในกรุงเทพ ฯ คิดอ่านว่ากล่าวเล้าโลมไว้ ให้ดีอย่าให้เสียใจ การที่จริงนั้นบ้านนุ้ยก็ไม่ได้นึกเลยว่าจะกลับเข้ามาหาพระองค์เจ้าบุทมราช ฤๅจะเชิญเสด็จพระองค์เจ้าบุทมราชออกไปอยู่ด้วย การที่พระองค์เจ้าบุทมราชได้เสด็จออกไปนั้น เปนการข้าพเจ้าคิดเอง ข้าพเจ้าก็นึกว่าจะใคร่ให้พระองค์เจ้าบุทมราชเสด็จอยู่กับบ้านนุ้ยจนสิ้นอายุบ้านนุ้ย แล้วจึงจะเชิญเสด็จกลับมาแต่เหตุที่ไม่ได้คิดเห็นแต่ก่อนบังเกิดขึ้น คือพระองค์เจ้าบุทมราชไปประชวรลง พระอาการก็มาก แพทย์หมอที่เมืองนครถวายยามากคนแล้ว พระอาการก็ไม่คลาย ท่านจึงไม่สบายจะใคร่เสด็จกลับคืนเข้ามากรุงเทพ ฯ ตามเดิม ท่านมีหนังสือมาถึงให้ไปรับเสด็จก็หลายครั้ง

ข้าพเจ้าก็ยังรอ ๆ รั้ง ๆ พังกระแสร์ท่านอยู่ จนครั้งนี้ท่านรับสั่งว่า ข้าพเจ้าเชิญเสดจท่านไปทิ้งเสีย ข้าพเจ้าจึ่งรับเสดจกลับมาด้วยเปนความขนใจ สิ่งของใด ๆ ที่บ้านุ้ยเก็บไปจากกรุงเทพ ฯ เมื่อครั้งบ้านุ้ยออกไปจากกรุงเทพ ฯ สิ่งของเหล่านั้นคนทั้งปวงก็รู้อยู่ว่าเปนสิ่งของพระองค์เจ้าบ้ทมราชโดยมาก ก็สิ่งของใดเปนของบ้านุ้ย ถ้าบ้านุ้ยล่วงชีพไปก่อนพระองค์เจ้าบ้ทมราช ของทั้งปวงนอกจากสิ่งที่บ้านุ้ยสั่งฤๅทำพินัยกรรมยกให้ญาติอื่นแล้วนั้น ก็ควรตกเปนของพระองค์เจ้าบ้ทมราชทั้งสิ้น ก็เรื่องทรัพย์สิ่งของของบ้านุ้ยนั้น พระองค์เจ้าบ้ทมราชเสดจออกไปอยู่กับบ้านุ้ยที่เมืองนครศรีธรรมราชก็ถึงสิบมาแล้ว การจะอย่างไรกันในเย่าในเรือนข้าพเจ้าก็ไม่ได้ทราบด้วยเลย ไปถึงท่านว่าจะเสดจมาก็รับเสดจท่านมาพอเปนอันคืนการซึ่งยังเดิมเปนอย่างไร ข้าพเจ้ามาคิดก่อขึ้นให้เปนอย่างอื่นไปนั้น ให้คืนคงเปนไปตามเดิม ถ้าบ้านุ้ยจะขัดเคืองข้าพเจ้าอย่างไร ช่วยว่ากล่าวชี้แจงขอโทษข้าพเจ้าให้ด้วย

จดหมายมาณวันพฤหัศบดีขึ้นห้าค่ำเดือนสิบ ปีกุนเบญจศก ศักราช ๑๒๒๕ เปนวันที่ ๔๕๐๙ ในรัชกาลบ้ตยุบันนี้.

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

ในพระราชหัตถฉบับที่ ๙

๑ ขมิ้นจิตรเสน่ห์ (หนูกลาง) เดิมเปนนายทรงใจรักษ์ แล้วเปน
พระยาบำเรอ ถึงรัชกาลที่ ๕ เปนพระยาอภัยพิพิธ เปนบตร
เจ้าพระยามหาศิริธรรม